Коментар до "Енеїди" Івана Котляревського, та його історія

“Поетична Майстерня”
http://maysterni.com/user.php?id=2803

Настійну потребу в розгорнутому коментарі до першого твору нової української літератури розуміє кожний, хто читав "Енеїду". Ще в столітній ювілей першого видання "Енеїди" (1898) ставилося питання про створення коментаря, без якого уже тоді, коли принаймні в домашньому побуті народу було чимало спільного з добою Івана Котляревського, багато що в "Енеїді" залишалося неясним. Але ні в дні столітнього ювілею великого твору, ні в дні урочистого відкриття пам'ятника на могилі Котляревського в Полтаві (1903), ні пізніше далі добрих намірів справа не пішла. У науковій літературі інколи навіть висловлювалася, а коли не висловлювалася, то мовчки сприймалася думка, що з'ясування побутово-етнографічних реалій в "Енеїді" - діло другорядне.

Уже позаду 200-річний ювілей з дня народження Котляревського, не за горами 200-річчя першого видання "Енеїди", а у великій бібліографії праць про поему маємо лише одну статтю, присвячену даній темі, - "Побутова старовина в "Енеїді" І. П. Котляревського" Миколи Сумцова, опубліковану ще у 1905 р. Судячи із змісту, тут іменитий український етнограф по пам'яті, не звертаючись до друкованих джерел, пояснив кілька десятків старожитностей і, ясна річ, далеко не вичерпав визначеної у заголовку теми. Стаття показує, який прекрасний коментар до дивовижного творіння Котляревського міг би укласти Сумцов і якої значної шкоди зазнала культура нашого народу, що ні він, ні хтось інший з учених, ближчих до доби письменника, не взявся до такої праці.

Відгукуючись на появу статті Миколи Сумцова, літературознавець Михайло Мочульський писав: "...Наша наукова критика ще не зробила досі нічого, щоб пояснити та зробити приступною для загалу ту цікаву поему. Наша критика обертається лише в хибнім колі утертих фаз, доторкається "Енеїди" зверха, й нікому досі не забаглося пірнути на її дно, щоб як слід з'ясувати її..." Сумцов обібрав собі цікаву й живу тему: він мав подати в своїй статті висліди над побутовим боком "Енеїди"; на жаль, одначе шановний професор не дав нам того, чого слід було сподіватися по нім. Він лише торкнувся своєї теми, але не поглибив її, поставив багато питань, але не дав на них відповіді. Тим-то стаття, хоч не без певних цікавих вказівок – мусить розчарувати".

Присуд М. М. Мочульського, якщо сприймати його в історичній перспективі, видається надто суворим. І нині значення праці М. Ф. Сумцова не зменшилося, а навпаки, зросло. Крім того, вже на той час у працях П. Г. Житецького, І. М. Стешенка, І. Я. Франка, інших авторів можна було знайти значний матеріал для коментаря. Коли його додати до словничка чи приміток у кінці книги, без яких не обходилося, за поодинокими винятками, жодне видання "Енеїди", починаючи від першого, то це вже було солідним фундаментом для коментаря. Значний внесок у справу створення коментаря зробили такі радянські літературознавці, як І. Я. Айзеншток, А. П. Шамрай, П. К. Волинський, Є. П. Кирилюк.[1]

Одначе коментаря до "Енеїди" в сучасному значенні цього слова ще не маємо. А час не стоїть, стрімко змінюється життя всього народу та окремих його верств. Що ж до села, то в його побуті тільки за період після Великої Вітчизняної війни сталося більше змін, ніж за кілька століть перед тим. Покоління, дитинство і юність якого пройшли в українському селі 30 - 40-х років XX ст., знало і патріархальну хату та дворище з відповідними предметами домашнього й господарського вжитку, і домоткане полотно, І вітряки, і водяні млини. Про коней та волів, які були основною тягловою силою в господарстві, й говорити не доводиться. А для повоєнних поколінь все це - давнина, екзотика.

"Енеїда" Івана Котляревського - виняткове художнє явище. Хоч на великій травестії відбився, та й не міг не відбитися, поступ суспільно-літературної думки та поглядів самого автора вподовж трьох десятків років праці над нею, "Енеїда" становить собою напрочуд викінчену, стрункy цілість, гармонійну єдність змісту та форми. Травестія не може зовсім відірватися від сюжетної канви першотвору, одначе і в рамках даного жанру блискуче виявилися оригінальність, гнучкість і багатство композиційних засобів Івана Котляревського. По старій канві він сміливо вимальовує нові узори, по-своєму компонує матеріал, коли це зумовлено художньою доцільністю, самим духом відтворюваного життя, світоглядом українського народу тієї доби.

Візьмемо хрестоматійне місце - картини пекла у третій частині поеми, в яких Котляревський далеко відступає від Вергілія. Грішники розміщені в пеклі за певною системою, за величиною гріхів. Разом з тим пекло відбиває лад та ієрархію тогочасного суспільства. Перелік гріхів, за які карають людей у пеклі, їх градація залежно від суворості кари - то власне кодекс моралі українського народу в дану історичну епоху. Цей кодекс виражений у поемі так глибоко й точно, поданий у такому сконденсованому й систематизованому вигляді, що у всій нашій літературній спадщині минулого важко знайти подібний твір.

Мав рацію сучасник зачинателя нової української літератури етнограф І. Кулжинський, коли писав: "Борг справедливості вимагає, щоб ми склали подяку панові Котляревському за його "Енеїду". Ми певні, що ся прекрасна пародія [тільки не пародія, а травестія - О. С.] дійде до наступних поколінь і нею будуть займатися так, як тепер займаються рунічними написами або стародавніми медалями, які зберіг безпощадний час". "Енеїда" - енциклопедія народного життя. Мало не кожна строфа поеми для тих, хто уміє ту енциклопедію читати, може розгорнутися в цілу наукову розвідку про той чи інший аспект сучасної І. Котляревському дійсності. Письменник завжди дотримувався живої правди життя, яка повнокровно струмує в кожному рядку поеми. Зрозуміти предмет, явище, подію, ім'я, назване в поемі, - тільки

половина справи. Друга, не менш важлива, - з'ясувати, в якому контексті твору, а разом з тим і реальної дійсності, історичної доби постає все, що складає зміст поеми. У ній не те що строфи, - рядка, жодного слова немає, вжитого просто так, для зв'язку між епізодами. Все працює, все несе смислове навантаження, кожне слово - там, де йому належить бути. І в усьому - виняткове знання буття українського народу, його психології, його характеру.

При цьому будь-який коментар не може дати єдиного ключа, який допомагав би відкривати всі художні секрети "Енеїди". В картинах пекла – одна художня ідея, в інших, порівняно простих епізодах, - інакша, теж підказана відтворюваним життям. Скажімо, наїдки на численних обідах троянців завжди називаються в такому порядку, в якому їх подавали на стіл. Інший порядок - у переліку наїдків праведників у раю. Це переважно дитячі ласощі. Спочатку залежно від їх популярності названі покупні ласощі, базарні[2] ("Сластьони, коржики, стовпці"; III, 118), потім - доступніші дітям, натуральні - з городів, садів, поля, лісу. Останні названі в такому порядку, в якому протягом весни - літа - осені ними ласують діти ("Часник, рогіз, паслін, кислиці, Козельці, терн, глід, полуниці"; III, 118).

Складніший випадок: на бенкеті у Дідони починають грати музики. Першим - інструмент нижчої тональності - бандура, за нею послідовно вступають все голосніші - сопілка, дудка, скрипка. Кожному інструментові, його мелодії відведений рядок, звукова інструментовка якого відбиває дану мелодію. Наступний накладається на попередній, коли той уже подав голос. Подібне спостерігається в народній музиці.

Або ще такий приклад. Біля входу в пекло різні людські хвороби вишикувані під командою смерті залежно від їхньої небезпеки, причинюваних людям втрат: від чуми, яка, скажімо, у XVIII ст. більше скосила людей, ніж усі війни за цей час, до порівняно з нею невинної бешихи (III, 45). Зображені на щиті Енея персонажі українських народних казок розміщені й відповідно названі залежно від їх популярності - від Івасика-Телесика до нині зовсім забутого, взятого з перекладних лицарських романів Марципана (V, 45).

Втім не будемо попереджати коментар і далі множити приклади. Додамо тільки, що навіть відсутність у тому чи іншому життєвому ряду реалії, персонажа, з сучасного погляду належного сюди, не випадковість і має своє історичне пояснення. Так, серед вишикуваних понад дорогою в пекло грішників зустрічаємо і "сімейну групу" (III, 46). Тут дружини, свекрухи, мачухи, вітчими, тесті, зяті, свояки, шурини, брати, зовиці, невістки, ятровки - всі, хто міг отруювати життя своїм рідним. У довгій шерензі відсутня тільки та, якій сучасний читач відвів би перше місце з правого флангу, - теща. Це тому, що в патріархальній сім'ї (іншої сім'ї Котляревський знати не міг) мати невістки, дружини не мала ніякого впливу, ніяких прав. Вона могла грати роль

тільки ангела-хранителя, жалібниці й порадниці своєї дочки та її дітей і саме такою виступає у народних піснях минулого. Значення тещі в сімейному укладі стало зростати пізніше, з посиленням емансипації жінки та занепадом патріархальних засад.

Звичайно, Котляревський не перший вдався до побудови підказаних життєвою логікою словесних рядів. Вони притаманні народній мові, яку письменник зробив мовою літератури. Хоча б елементарне "хліб-сіль", "борщ та каша" - в першому випадку ці поняття стоять в порядку їх важливості для людини, в другому - за черговістю споживання.

Або візьмемо портрети і характеристики персонажів у поемі. Тринадцять слів і словосполучень використовує І. Котляревський для змалювання портрета "бабищі старої" Сівілли, шістнадцять - опису зовнішності Харона (з них тільки на сорочку - п'ять), вісімнадцять - для зображення дівочої краси і доброї вдачі Лависі тощо. Вся поема тримається на словесних блоках, кожний з яких має свою особливу мікроструктуру, свою внутрішню єдність. Ці блоки - вишикувані в ряд реалії, люди, події. Ряди й ознаки, за якими вони будуються (послідовність: просторова, вікова, історико-хронологічна; ієрархія: суспільна, сімейна, церковна, військова, цехова і т. д.), такі ж численні й різноманітні, як і в тогочасному реальному житті. В цьому надзвичайно цінна прикмета реалізму Котляревського і неминуще пізнавальне значення його поеми. Укладач прагнув відбити це в коментарі.

"Енеїда"[3] - також енциклопедія культури сміху українського народу. Сміх за своєю природою протилежний однозначності, сталості, заданості. Найбільші труднощі для укладача коментаря становить не так великий обсяг матеріалу, що потребує пояснення, як його бурлескно-іронічна природа, невичерпно-винахідливе, підступно-тонке комічне обігрування, несподіване змішування дійсності й вигадки, високого й низького, серйозного й нісенітниці, нарешті, зумовлений жанром травестії двоїстий характер зображуваного. Як у подвійних, накладених одна на одну кольорових картинках, від непомітної на око зміни ракурсу антична богиня перетворюється в старосвітську українську молодицю, воїни Вергілія – в запорізьких козаків. У ряді випадків нелегко встановити реальну основу зображуваного.

Так, стара нянька Амати - жінки царя Латина, за аренду хутора, в якому "ставок був, гребля і садок", давала "чиншу до двора", тобто платила цареві податок. Повідомляється, з чого складається той чинш:

Ковбас десятків з три Латину,
Лавинії к Петру мандрик,
Аматі в тиждень по алтину,
Три хунти воску на ставник;
Льняної пряжі три півмітки,

Серпанків вісім на намітки
І двісті валяних гнотів. (IV, 76)

Розміри чиншу тут комічно обіграні, зменшені. Ковбаси й коржі на Петра - власне, не чинш, а подарунок, ралець, з яким прийнято було ходити в гості. Алтин - дрібна монета, вартість якої дорівнювала трьом копійкам. "Три хунти воску" - теж надзвичайно мала данина (1 фунт - 409,5 грама). Тільки вісім серпанків та двісті гнотів - це вже щось схоже на чинш. Розміри чиншу підсилюють комізм заключних рядків строфи:

Латин од няньки наживався,
Зате ж за няньку і вступався,
За няньку хоть на ніж готів. (IV, 76)

Певно можна судити лише про те, що чинш мав переважно натуральний характер. Подібні випадки в поемі непоодинокі.

Іван Котляревський спирався на давні традиції українського письменства. Візьмемо твір, близький за жанром до його поеми, - "Казання руське". Це пародія на проповідь православного попа, вперше опублікована й розглянута в контексті української літератури в книзі Леоніда Махновця "Сатира І гумор української прози XVI - XVIII ст." (1964). "Казання руське" написане в другій половині XVII ст., принаймні за сто років до першого видання "Енеїди" (найпізніше 1697) тогочасною українською розмовною мовою північно-західного Полісся якимось дяком-бакаляром. Мова частково ритмізована в дусі народних приповідок та віршів і, що в даному разі важливо, рясніє структурами, близькими до словесних рядів "Енеїди". Взята біблійна тема - сотворіння світу Всевишнім, до неї прилучена апокрифічна історія "побратання, покумання" Люципера та архангела Михайла. Наведемо уривок:

"Перед початком, мої дітоньки, світа не било нічого, Хоць запали – то би не тресло. Нічого нікому не далося ані видати, ані відати... Чи скажете ж ви мнє, мої дітоньки, где на той час господь бог пробивав, що єв і пив І що теж робив, коли неба і землі не било? А правда мовчите, бо не знаєте, з чого господь бог сотворив? Наперед сотворив небо і землю. На небі сотворив ангели сребряниї, золотиї, мальованиї, з очима соколовими. Под небеси сотворив птакі - ворони, сороки, круки, кавки, вороб'ї і тетери. На землі сотворив свині, корови, воли, медведі і вовчиська. Так же сотворив лисиці, горностаї, коти, миші і інше преутішниє звєрата. І побудував їм господь рай, плотом моцним огородил і полатью єго подперл. Там же насєяв дубини, грабини, лєщини, ольшини. В огородах насєяв свокли, репи, редьки, морхви, пастернаку і іншого хвасту і дерева. І ходит собе господь, глядит, щоб якоє порося не вилєзло. Коли о[д]ним оком глянет на небо, аж ся небо засолопило, слонце уха спустило і звісило..."

Недарма Леонід Махновець[4] відзначив, що "Казання руське" - "просто нова сторінка в історії давньої української літератури, її ідей і образів, що примушує переглянути деякі усталені погляди". Зокрема, це стосується думки про те, що пародійно-травестійна література у нас досягає значного розвитку тільки у XVIII ст., оскільки "Казання руське", написане в XVII ст., - досконалий зразок такої літератури. У ньому тонко спародійована проповідь простодушного, неосвіченого православного попа. Одначе він сам дуже високої думки про свою освіченість і звертається до прихожан поблажливо-звисока ("Чи скажете ж ви мнє, мої дітоньки, где на той час господь бог пробивав?.. А правда мовчите, бо не знаєте..."). Далі піп плете (з ортодоксального церковного погляду) єресь, за яку його щонайменше треба було б позбавити духовного сану. Але як живо і правдиво відображено у проповіді світ, у якому живуть люди! В ній створені богом ангели - "сребряниї, золотиї, мальованиї", взяті, звичайно ж, з ікон та малювань на релігійні теми, які були перед очима попа і мирян тут же, в церкві. Спускаючись від ангелів нижче й нижче, бог творить птиць, свійських І диких тварин, ліс, городину - все, що оточувало поліщука, з чого він жив. У кожному з наведених рядків вгадується система, реалія стоїть у ряду подібних відповідно до її місця у природі, в житті людини.

У подальшій апокрифічній легенді про Люципера і архангела Михайла, як вони разом "робляли, пивали", а потім побилися, - уже не статичні ряди, а епізод з динамічним сюжетом. Цю динаміку несе в собі граматична побудова. Дієслова "побратав, посватав, покумав" за формою - однорідні, за змістом - ні. В цьому криється гумористична сіль. Побратими, так само як і брати по крові, у відносини сватівства і кумівства уже вступати не можуть. Очевидний для людей того часу алогізм, який демонструє всю неприродність союзу між нечистою силою і ангелом. Разом з тим і словесна гра, переведення оповіді в невідповідний змістові епічний план. Звичайна бійка з п'яних очей - тимчасом у її змалюванні поряд з побутовою грубо-зниженою лексикою прориваються елементи стилю пісень та казок про подвиг героїв (подібне бачимо в жартівливій народній пісні "Ой що ж то за шум учинився"). Михайло "скочит з великим галасом до Люципера", той "Михайла хопит в щоку, аж ся поточив", і тут же Михайло "кинеться до оружя - до ножа, до чечуги, до мачуги, до меча, до бича, до самопалу, щоб бити Люципера непомалу", "то по руках, то по ногах, то по плечах. Посєк, порубав, покалєчив і к чорту на землю струтив". Звернімо увагу, що властива народним казанням про героїв ритмізована мова з'являється саме в описі бійки-битви. Зазначимо також, що тут названо мало не всю ручну зброю тих часів.

Яскраво виявлений у "Казанні руському" ще один елемент бурлескно-травестійного стилю. Пародійно знижений не тільки найстарший ангел, а й сам бог. Могутній вседержитель, що творить світ і все суще в ньому, - в ролі свинопаса. Названа професія була малоповажаною в народі, "свинарем", "свинопасом" завжди глумливо-зневажливо називали нетямущу, ні до чого не

здатну людину. Мало того, що бог фігурує в ролі свинопаса ("І ходит собє господь, глядит, щоб якоє порося не вилєзло"), навіть навколишній світ переломлюється в його свідомості по-свинарському ("Коли о[д)ним оком глянет на небо, аж ся небо засолопило, слонце уха спустило І звісило"). Сонце в подобі каплоухої свині! Сонце свинопаса! Гумористично-знижене зображення бога, інших біблійно-євангельських персонажів справедливо пов'язують з вивільненням європейських народів з-під гніту релігійних догм, з ідеями Відродження, вільнодумством І критицизмом передодня нових часів.

Все це так, але для з'ясування суттєвої прикмети гумору "Енеїди" Котляревського, гумору українського народу взагалі, дуже важливо наголосити ще й на інший момент. У фольклорі висміювання високого, святого - не завжди заперечення, повалення авторитету. Все суще неоднозначне, має різні, в тому числі високі й комічні сторони[5]. Дану самоочевидну діалектичну єдність протилежностей в теорії визнавали і визнають нібито всі, а на практиці її люто заперечували і заперечують ортодокси та фанатики всіх часів.

Висміювання найвищих авторитетів у "Енеїді", "Казанні руському" чи якомусь іншому літературному творі зумовлене і певним історичним етапом розвитку суспільної свідомості, але воно також - у самій природі народного гумору, народного характеру, сформованого не за одне і не за два століття. Леся Українка, критикуючи основоположну засаду фанатиків: "Нема правди й розуму, як тільки в мені", протиставляла їй народну мудрість, втілену в "гумористичній, сливе іронічній приповідці запорізькій: "Нема в світі правди, як тільки в богові та в мені трошки...". При тому слово правда в даному контексті розуміється широко, як моральний категоричний імператив, воно включає в себе поняття авторитет, віра ("віра правдива"). У Запорізькій Січі найважливіший ритуал - обрання кошового отамана, судді, писаря, інших ватажків військового товариства - включав у себе, крім обов'язкових, не менше трьох разів, відмов кандидатів від пропонованої посади, вручення клейнодів, присяги на вірність запорізьким звичаям та інших урочистостей, заключну церемонію - новообрані схиляли голову в знак покори перед волею громади, і всі присутні, до останнього козака-нетяги, всіляко висміювали обраних, обкидали гряззю та сміттям: щоб не задирали носа, пам'ятали, що козацька громада вище кошового, вище всієї старшини, разом узятої. В "Енеїді" теж живе дух даного звичаю, закладеної в ньому ідеї.

А тепер звернемося до творів Івана Вишенського, які з'явилися на два століття раніше від "Енеїди". Вони пересипані словами-синонімами, словами-новотворами за народними та літературними зразками, довгим переліком у риторично-піднесеному ключі "тяжких і бремоносних" багатств, напоїв, наїдків, убранств, гріховних розваг відступників від божої правди, "утікших від православної віри єпископів". Нестримне нагромадження близьких за змістом і однотипних морфем - вельми характерна риса стилю Івана Вишенського:

"...Еще еси кровоєд, мясоєд, вілоєд, скотоєд, звЬроєд, свиноєд, куроєд, гускоєд, птахоєд, сытоєд, сластноєд, маслоєд, пирогоєд; еще еси периноспал, мяккоспал, подушкоспал; еще еси тєлоугодник; еще еси тєлолюбител; еще еси кровопрагнител; еще еси перцолюбец, шафранолюбец, имберолюбец, кгвоздиколюбец, кминолюбец, цукролюбец й других бреден горко- й -сладколюбец; еще еси конфакттолюбец; еще еси чревобісник; еще еси грєтановстек; еще еси грітаноиграте л; еще еси грітаномудрец; еще еси детина; еще еси младенец; еще еси млекопий, - яко же ты хочеш біду военника, бьючогося й боручогося, у цицки матернєє дома сидячи, розсудити?"[6].

Леонід Махновець першим відзначив глибоку життєву основу "каталогів" великого сатирика: "Надзвичайно цікавим у цьому, здавалося б, довільному нагромадженні сатиричних неологізмів є те, що... неологізми йдуть у строгому порядку. Дистанція від кровоїдства-м'ясоїдства, що розпочинається воловиною-волоїдством і закінчується "сластноїдством" - пирогами, - це ж не що інше, як чергування страв... на бенкеті... порядок їх поїдання. Після того, як пан виступив у ролі пирогоїда, Вишенський висміює його в іншому "амплуа": "еще еси периноспал, мяккоспал, подушкоспал". Набитих "гноєм снідных" панів, природно, одразу вганяло в сон"[7]. Ясна річ, порядок у мовних конструкціях Івана Вишенського, Івана Котляревського чи будь-якого іншого письменника - не закріплений формулою порядок математичного ряду. В літературі, як і в інших галузях мистецтва, немає і ніколи не буде несхитного детермінізму, раз назавжди знайденого ключа хай до одного письменника, чи навіть одного твору. Але вірно схоплена загальна тенденція служить ефективним знаряддям філологічного аналізу.

Сягнемо ще глибше, аж за чорний провал золотоординського лихоліття. "Слово о полку Ігоревім"[8]. В яких тільки аспектах воно не досліджувалося! І все ж академік Д. С. Лихачов слушно зазначив, що "різні форми перерахунку в "Слові" потребують спеціального вивчення" і тут же подав цікаві спостереження над звертанням київського князя Святослава до всіх руських князів поіменно. Повне комплексне вивчення "Слова" в цьому аспекті - справа майбутнього.

Ведучи мову про попередників Котляревського, ми весь час оглядаємося на "Енеїду", пояснюємо метод аналізу літературного тексту, який у поєднанні з іншими видається плодотворним і застосовується в коментарі. Незадовго до того, як лягли на папір перші рядки твору Котляревського, німецький просвітитель Лессінг писав у трактаті "Лаокоон, або Про межі живопису та поезії" (1766): "...Поезія користується не просто окремими словами, а словами в певній послідовності. Тому, якщо самі ті слова ще й не є природними знаками, то ціла низка їх може набути сили природного знака, - власне, тоді, коли ті слова мають таку саму послідовність, як і речі, що їх вони означають. Це ще один поетичний засіб, якому ніколи не віддавали належне"[9].

Котляревський слідом за народною творчістю, своїми літературними попередниками віддав належне тому поетичному засобові, розвинув його, збагатив, виявивши при цьому просто-таки безмежну винахідливість, в чому читач коментаря до "Енеїди" не раз матиме нагоду переконатися. Увага до предметного світу і його соковите живописання - прикметна риса перших зразків так званого раннього реалізму, літератури народною мовою. В цьому плані з ближчих до "Енеїди" вершин в європейських літературах вкажемо на "Дон-Кіхота" Мігеля Сервантеса та "Гаргантюа І Пантагрюеля" Франсуа Рабле.

За складнішими проблемами коментування "Енеїди" постають відносно простіші. "Енеїда" містить сотні й сотні реалій, виразів, натяків, маловідомих або й зовсім не зрозумілих сучасному читачеві, їх треба пояснити, а для цього не обійтися без відшукування в літературі всіх отих "піярських граматик", "октоїхів", "ісправників ваканцьових", "дульєтів", "охвотів", "гарлемпських капель", інших атрибутів давноминулого і забутого в деталях життя. Думку ж про те, що художня література, захована в ній духовність, поезія і гумор живе доти, поки залишається зрозумілим наочне значення слова, нема потреби доводити.

А приказки і прислів'я, засновані на грі слів нісенітниці, фейєрверки фразеологізмів, щедрою рукою розсипані по всій поемі? Іван Франко в передмові до "Галицько-руських народних приповідок" зазначав: "Приповідка як монета: поки в обігу, кожний знає її ціну, а вийде з обігу, то й робиться не раз просто загадкою, особливо, коли вона оперта на якійсь грі слів, або являється ремінісценцією якоїсь мандрівної анекдоти, або якогось місцевого, давно забутого факту"[10]. "Енеїда" настільки органічно пов'язана з життям і культурою українського народу певного історичного періоду, настільки багатий зміст стоїть за "сміховиною", що в коментарі без звертання до народної творчості, етнографії, інших літературних творів до і після Котляревського не можна обійтися. Фольклорні твори беремо з джерел, якомога ближчих до часів Котляревського, а тому авторитетніших з наукового погляду.

Пояснюємо в коментарі також побутові реалії, які хоч і відомі зараз багатьом, особливо людям старшого віку, але на наших очах зникають або зникли з ужитку: піл, жердка, мичка, днище, витушка, жлукто, бровар, кушнір, шаповал і т. ін.

Читачеві мусимо нагадати, що освоєння коментаря вимагає певного рівня підготовки, відчуття художнього слова і любові до нього. У 1798 р. "Энеида на малороссийский язык перелицованная И. Котляревским" вийшла у Петербурзі коштом Максима Парпури без відома і згоди автора. Були опубліковані перші три частини поеми, в кінці - доданий адресований російському читачеві словник під заголовком "Собрание малороссийски слов, содержащихся в "Энеиде", й сверх того еще многих иных, издревле вошедших в

малороссийское наречие с других языков или и коренных российских, но неупотребительных". Словник є початком коментаря до "Енеїди" і разом з тим помітним явищем української лексикографії кінця XVIII ст. Обсяг чималий - 972 слова. Він став доброю основою для аналогічних словників у всіх подальших виданнях "Енеїди".

У другому виданні "Енеїди" (1808), ініціаторами якого напевне були вже інші люди (слова "Иждивением М. Парпуры" на титульній сторінці відсутні), і заголовок словника, і сам словник передруковано без жодних змін. Скопійовані навіть явні помилки (божовильный замість божевільний, минія замість манія, чіпчиковать замість чимчикувать та ін.). Так само як І перше, це видання поеми було для Івана Котляревського несподіванкою. Воно ще раз нагадало авторові, яким нечуваним успіхом користується його твір, яку роль він відіграв і ще може відіграти в літературі і його житті. Адже 1808 р. був переломним для письменника.

З 1796 р. Іван Котляревський перебував на військовій службі. В січні 1807 р. він був переведений у Псковський драгунський полк, дислокований у білоруському місті Ліда, а 23 січня 1808р. подав у відставку. З дуже обмеженими засобами для існування, без зв'язків, капітан у відставці опиняється на роздоріжжі. Треба було знайти якесь місце на цивільній службі. Його в рідній Полтаві довелося шукати в приймальнях столичних вельмож. Серед меценатів, які могли допомогти капітанові у відставці, був добре йому знайомий, багатий та впливовий Семен Михайлович Кочубей. Може, завдяки Кочубею, може, кому іншому Котляревський тільки через два з половиною роки після залишення військової служби (за формулярним списком - 3 червня 1810 р.) нарешті був призначений наглядачем (завідуючим) Полтавського дому виховання бідних дворян.

У цей неспокійний та невлаштований період свого життя Котляревський заходився коло видання свого твору, додавши уже готову на той час четверту частину. Певне, фінансував видання той же Семен Кочубей, бо на окремій сторінці посвята: "С. М. К-ю усерднейше посвящает сочинитель". На титульній сторінці книжки читаємо: "Вергилиева Энеида на малороссийский язык переложенная И. Котляревским. Вновь исправленная и дополненная противу прежних изданий, Санктпетербург, в медицинской типографии. 1809 года". На окремій сторінці "Уведомление" автора: "Энеида", на малороссийский язык переложенная, в 1798 й 1808 годах была напечатана без моего ведома й согласия. Она досталась господам издателям со многими ошибками й упущеннями, случившимися от переписки, й сверх того й издавшие многое в ней по-своєму переделали й почти испорченную випустили под моим именем. Я решился исправить и дополнить прежде напечатанные три части и, присоединив четвертую, издать все вместе. Благословенное принятие Энеиды от публики будет наградою трудов моих; и ежели она принесет удовольствие читателям, то я поспешу предложить и пятую часть". У кінці книжки доданий

"Словарь малороссийских слов, содержащихся в Энеиде и сверх того еще многих иных в Малороссии употребительных, исправленный, умноженный и дополненный словами для четвертей части". Після такого заголовка іде набраний без ніяких змін і поправок текст "Словаря", публікованого в попередніх двох виданнях. Слідом за ним вміщено під окремим заголовком "Дополнение к малороссийскому словарю", укладене вже самим Іваном Котляревським. Тут подано 153 слова. Видно, що Котляревський уважно прочитав словник перших видавців. Крім слів з четвертої частини, він вмістив у додатку ряд питомих українських слів з першої - третьої частин поеми, не включених укладачем чи може укладачами у словник попередніх видань. Не зрозуміло тільки, чому Котляревський не виправив очевидних помилок у словнику. Це він зробить пізніше, готуючи десь через півтора десятка років повне видання "Енеїди".

Після виходу у світ власноручно підготовленого третього видання "Енеїди" та тривалих клопотів з улаштуванням на цивільній службі, Котляревський назавжди осідає в рідній Полтаві і неспішне завершує головну справу свого життя. П'ята частина "Енеїди" на кінець 1821 р. уже була завершена. В листі від 21 грудня 1821 р. він писав М. І. Гнєдичу: "...Я как кончил ее, то перекрестился. Что же касается до 6-й, то будет чем полюбоваться". Невдовзі була завершена й остання, шоста частина. Російський літератор М. О. Мельгунов після відвідання у серпні 1827 р. Котляревського писав М. П. Погодіну, що поема доведена автором до кінця. Завершивши поему, письменник укладає "Словарь малороссийских слов, содержащихся в "Енеиде", с русским переводом". Сюди увійшло 1547 слів, більше, ніж до словника першого видання та "Дополнения" Котляревського до третього видання разом узятих. Адже додалися ще п'ята й шоста частини поеми, крім того, введено нові слова з попередніх частин.

Укладаючи "Словарь", Котляревський взяв за основу словник до перших двох видань "Енеїди". Не раз він виправляв помилки своїх попередників, уточнював смислове значення слів.[11] "Бур'ян" - замість "на пустырях репейник и другие большие травы - негодная трава". "Буханець" – замість "сытник пшеничный" - "булка". Проте більшість слів перенесена Котляревським з першого словника без змін. Але це не применшує ролі письменника як укладача і коментатора власного твору.

Тимчасом лексикографи, належно оцінюючи словник до першого видання "Енеїди" (1798), невиправдано обминають його остаточний варіант, власноручно переписаний і доповнений Котляревським. Про нього не згадується жодним словом ні в "Історії української лексикографії" П. Й. Горецького (1963), ні в оглядовій праці - передмові В. В. Німчука до "Словника української мови" П. Білецького-Носенка, виданого 1966 р. А безпідставність такої недооцінки переконливо довів Агапій Шамрай на початку 50-х років. "Скептицизм, - писав він, - власне нічим не обгрунтований: до уваги брався

один лише факт, а саме те, що повністю "Енеїда" вийшла в світ після смерті Котляревського. Ніяких інших фактів біографічного характеру, крім цього, немає для виправдання такого скептицизму. З біографічних нарисів про Котляревського ми дізнаємося, що він до кінця своїх днів працював над "Енеїдою" і незадовго до смерті продав рукопис харків'янинові О. А. Волохінову, який і видав його у 1842 році... Немає, отже, рації сумніватися в авторській редакції тексту (I словника - О. С.) видання 1842 р.".[12]

Укладений Котляревським словник до повного видання "Енеїди" 1842 р. Не раз передруковувався без змін у наступних виданнях або служив основою для власних приміток того чи іншого укладача.

Окремі дані для коментаря знаходимо в спадщині земляка і сучасника автора "Енеїди" М. Гоголя. Поряд з українським фольклором, помітний вплив на раннього Гоголя справив Котляревський. Ще навчаючись у Ніжинському ліцеї, він завів записну книжку під заголовком "Книга всякой всячины, или Подручная знциклопедия" (почата 1826 р., поповнювалась до 1831 – 1832 років). Серед ранніх записів значне місце займають українські лексикографічні та фольклорно-побутові матеріали. Зокрема, "Лексикон малороссийский", для якого Гоголь брав матеріали з словника до "Енеїди", також словників, до даних до "Малороссийских песен" М. Максимовича (1827), до "Опыта собрания старинных малороссийских песен" М. Цертелєва (1819), "Грамматики малороссийского наречия" О. Павловського (1818). Деякі слова Гоголь, мабуть, брав безпосередньо з уст народу або з творів сучасних йому українських авторів. Зустрічаємо тут також ряд виписок з першої - четвертої частин "Енеїди", деякі з них взяті епіграфами до кількох розділів "Сорочинського ярмарку". В "Книгу всякой всячины", керуючись власними творчими планами, Гоголь з листів чи розповідей близьких людей вніс опис кількох українських ігор, страв, одягу, обрядів. Ті з них, що згадуються в "Енеїді", повністю або частково введені в наш коментар, у кількох випадках з ними звірені дані, взяті з інших джерел. Словниками до "Енеїди", іншими нечисленними матеріалами зі спадщини Котляревського, записами Гоголя і вичерпуються безпосередні матеріали до коментаря. Не так і мало з огляду на їх загальну кількість, однак зовсім недостатньо у порівнянні з масою місць, які треба пояснювати сучасному читачеві. Після першого повного видання 1842 р. "Енеїда" не видавалася двадцять років. Ішла глуха доба миколаївської реакції. З розгромом Кирило-Мефодіївського товариства у березні 1847 р. Українське літературно-культурне життя завмирає майже зовсім, аж до періоду революційного піднесення другої половини 50-х - початку 60-х років. З кінця 80-х років минулого століття кількість видань "Енеїди" починає швидко рости.

Помітним явищем стало видання "Твори Івана Котляревського" (Київ, "Вік", 1909). Сюди увійшли: "Енеїда, на українську мову перелицьована", "Ода до князя Куракіна", "Наталка Полтавка", "Москаль-чарівник". В "Енеїді" пронумеровано строфи кожної частини окремо і в додатку "Од редакції.

Бібліографічні та біографічні розвідки" подано пояснення до тексту відповідно до нумерації строф. У додатку "Од редакції" є посилання на "Українські приказки, прислів'я і таке інше" Матвія Номиса, "Труды зтнографическо-статистической зкспедиции в Западно-Русский край" Павла Чубинського, "Нові українські пісні про громадські справи" Михайла Драгоманова, на твори Григорія Сковороди, Івана Нечуя-Левицького, Анатолія Свидницького.

Зі ста дев'яноста приміток до тексту поеми близько півтора десятка розгорнуто у коментар, указано на фольклорні джерела та паралелі, на перегуки з давньою і новою українською літературою, на життєву основу призабутих побутових реалій. У примітці до "тарабарщини" Сівілли, якою відкривається четверта частина ("Борщів як три не поденькуєш") вказано на зразки такого жаргону в бурсацькому середовищі старих часів та серед простолюду, наведені відповідні приклади зі статті Івана Нечуя-Левицького "Українські гумористи та штукарі". В коментарі до макаронічного бурсацького жаргону, на якому звертаються посли Енея до царя Латина ("Енеус ностер магнус панус"; IV, 46 - 47), наводиться аналогічне місце з "Люборацьких" Анатолія Свидницького. Також ширше пояснено рядки: "Гай, гай! ой, дей же його кату!" (I, 7); "...Загримотіла, Кобиляча мов голова" (II, 71); "І що то значить наш Статут" (III, 97) та ін.

Як недоліки цього видання рецензенти справедливо відзначали малу кількість пояснених місць та довільний їх вибір і надто вже скупий характер коментаря. Однак мав значення сам підхід до пояснення тексту. Тут зроблено виходи за межі твору, які напрошувалися, почате коментування поеми на тлі епохи та українського літературного процесу. Але намічена у виданні дорога довгий час лишалася непротореною. Незабаром почалася перша світова війна, за нею - великі революційні потрясіння та економічні розрухи, які не сприяли розвиткові літературознавчої науки. У виданнях "Енеїди" уже радянської доби певний час не зустрічаємо такого, яке б просунуло вперед справу з коментуванням, хоч потреба в ньому ставала все більш відчутною. Проте кількість видань "Енеїди" зростала, в примітках та передмовах до них, окремих статтях та монографіях літературознавців хоч і в малій кількості, але спорадично нагромаджується матеріал для коментаря.

Серед дослідників, внесок яких у цю справу особливо помітний, треба згадати Іеремію Айзенштока (1900 - 1980). Він почав вивчати спадщину І. Котляревського ще у 20-х роках. У 1928 р. видав "Енеїду" із змістовною передмовою та примітками. Протягом усього життя літературознавець вивчав творчість І. Котляревського та його добу. Останнім словом І. Айзенштока про "Енеїду", певним підсумком його доробку на цій ниві стала передмова та примітки до видання творів Івана Котляревського російською мовою у великій серії "Библиотеки поэта" 1969 р. "Енеїда" тут публікувалася в перекладі Віри Потапової. Як і все, що вийшло з-під пера І. Айзенштока-літературознавця, передмова й примітки позначені високою фаховою культурою і нешаблонністю

наукового мислення. Не втрачають свого значення висловлені ще у 20-х роках і розвинуті в його подальших працях спостереження над художніми особливостями поеми, характером відображення в ній людей і побуту, еволюцією стилю від яскраво вираженого бурлескно-травестійного до переплетення цього стилю з усе відчутнішими лірично-сентиментальними та героїчними елементами в останніх трьох частинах.

У 1952 - 1953 роках вийшло "Повне зібрання творів Івана Котляревського" у двох томах, підготовлене Агапієм Шамраєм (1896 - 1952). Це видання стало подією, етапним явищем у всій науці про Котляревського. Перший том відкриває змістовна стаття А. Шамрая "Проблема реалізму в "Енеїді" І. П. Котляревського", текст поеми заново підготовлений на належному науковому рівні того часу, подані різночитання та варіанти всіх прижиттєвих видань поеми та списків 1796 й 1799 років (підготовлені Михайлом Михайловичем Новицьким (1892 - 1964). Примітки А. Шамрая до "Енеїди" уже своїм обсягом значно перевищували примітки до всіх попередніх та й наступних видань. Кілька його приміток у заново відредагованому і доповненому вигляді увійшло в наш коментар.

Поряд з "Словарем" самого Івана Котляревського, коментар Агапія Шамрая став основою приміток до всіх наступних видань "Енеїди", в тому числі до "Повного зібрання творів І. П. Котляревського" 1969 р., виданого з нагоди 200-ліття з дня народження письменника (підготовка тексту і примітки Бориса Деркача).

У пропонованому коментарі укладач, спираючись на здобутки попередників, прагнув зробити дальший крок на цьому шляху, допомогти сучасному читачеві проникнути в глибини геніальної травестії. Зовсім не розхожою риторичною фігурою, лише визнанням реального буде застереження, що наш коментар не вичерпує всього багатства "Енеїди" і може не в усьому задовольнити допитливого читача. Але маємо певність, що коментар наблизить до нього далеку від нас епоху, а то й спонукає до самостійних роздумів у правильному і перспективному напрямі.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Вергілій - Вергілій П. Марон. Енеїда: В 12 кн. - К.: Дніпро, 1972.
Даль - Даль В. Пословицы русского народа. - М., 1957.
К. - взято з "Словаря малороссийских слов, содержащихся в "Энеиде", с русским переводом", доданого І. Котляревським до видань "Енеїди" 1809 І 1842 років.
К. с. - "Киевская старина".
Маркевич - Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. - К., 1860.

Нар. - З народних уст.
Номис - Українські приказки, прислів'я і таке інше. (Спорудив М. Номис. - СПб, 1864).
Франко. Приповідки - Галицько-руські народні приповідки: У 3 т. - Львів, 1901 - 1910.
Чубинський - Труды зтнографическо-статистической зкспедиции в Западно-русский край: В 7 т./ Под ред. П. П. Чубинского. - Спб., 1872 - 1879.

ЧАСТИНА ПЕРША

1. Еней - один з героїв античного міфу про Трою. Син Анхіза, царя міста Дардана в Малій Азії, і богині Венери. Після зруйнування греками Трої поплив, виконуючи волю богів, до Італії і після ряду пригод, що склали зміст "Енеїди" римського поета Публія Вергілія Марона, поклав початок Римській державі.

Троя (або Іліон) - стародавнє місто-держава в Малій Азії, в районі протоки Дарданелли. У кінці XIX ст. німецький археолог Генріх Шліман шляхом розкопок встановив місце, де стояла Троя. Оспіваний в "Іліаді" Гомера похід греків на Трою, здобуття і зруйнування ними міста відбулися у XII ст. до н. е.

Осмалених, як гиря, ланців - троянці вискочили з палаючого рідного міста, тому - осмалені. Гиря, гирявий - коротко острижений, взагалі: негарний, непоказний. Ланець - гультяй, розбишака. Лайливе слово, неодноразово зустрічається в творах Івана Котляревського. Походить від ландміліція (нім. Die Landmilitia] - ландець - - ланець. Ландміліцією були названі сформовані за указом Петра I від 2 лютого 1713 р. війська з розміщених на території України полків регулярної російської армії і спеціально навербованих солдатів для несення охоронної та сторожової служби (див.: Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. - Спб., 1830. - Т. 5. - С. 13). Пізніше кількість ландміліцейських полків була збільшена. В 1722 р. До ландміліції була зарахована деяка частина українського козацтва. В наступні роки ландміліція не раз переформовувалась, в 1736 р. за поданням генерал-фельдмаршала Мініха була названа Українським міліцейським корпусом і мала в своєму складі двадцять кінних полків. У 1762 р. імператор Петро III наказав іменувати цей корпус просто Українським, і з того часу назва "ландміліція" офіційно перестала вживатися. В 1770 р. Український корпус був злитий з регулярною російською армією. Особливий податок, який платило населення України на утримання ландміліції, був скасований тільки на початку XIX ст.

2. Юнона - в римській (Гера - в грецькій) міфології - дружина Юпітера (Зевса), покровителька жінок, покровителька шлюбів. Під час Троянської війни була на

боці греків і переслідувала троянців, залишилася їхнім ворогом і після падіння Трої.

3. Венера - в римській [Афродіта - в грецькій) міфології богиня краси І кохання, дочка Зевса. Одна з легенд про Венеру - її любовне захоплення троянцем Анхізом, до якого богиня з'явилась на гору їда у вигляді пастушки і народила від нього сина Енея. Під час війни з греками допомагала троянцям.

Парис - один з синів троянського царя Пріама, дядько Енея з боку батька, призвідець пагубної для його батьківщини війни з греками. За античною міфологією, до Париса з'явилися три богині - Гера, Афіна, Афродіта (відповідно у римлян - Юнона, Мінерва і Венера) - й попросили бути суддею у суперечці за яблуко, яке мусило дістатися найвродливішій з них. Гера обіцяла віддати йому у володіння велике царство - Азію, Афіна обіцяла славу полководця, Афродіта - найпрекраснішу жінку на землі. Парис віддав яблуко Афродіті. При її сприянні викрав у одного з грецьких царів Менелая дружину - прекрасну Єлену, що й послужило приводом для Троянської війни.

Путивочка - сорт невеликих круглих яблук.

4. Геба - дочка Юнони і Зевса, під час бенкетів підносила олімпійцям напитки богів - нектар і амброзію.

Гринджолята - зменшене від гринджоли - низькі й широкі сани з боками, що розширяються від передка. Також - маленькі дитячі санчата. Розкована гра неоднозначністю слова, часте вживання слів, серйозний зміст яких містить в собі гумористичний заряд - суттєва прикмета стилю "Енеїди". Богиня на дитячих саночках!

Павичка - коняка павиної масті, також - зменшене від лава. У римлян пава - птах Юнони. Добрий знавець народного побуту, художник Василь Онисимович Корнієнко в ілюстрації до "Енеїди" Котляревського (1909) витлумачив павичку буквально: запряжена в шлею пава, як лебідь у відомій байці, летить у небесах поверх хмар, за нею на гринджолах - Юнона. В лібретто до опери "Енеїда" Миколи Карповича Садовського сцена відвідин Юноною бога вітрів Еола відкривається словами: "З верховини Олімпу спускаються саночки, запряжені павичкою. В саночках сидить Юнона, убрана в старосвітське убрання..." І далі: "Юнона сідає знову на свої саночки І злітає на Олімп" (Лисенко М. Зібр. творів: У 20 т. - К., 1955. - Т. 7. - С. 44). Для оперної умовності птах в упряжці пасує. Одначе чому Юнона виїздить саме на санях, а не на якомусь колісному екіпажі, як у перших двох виданнях поеми? Справа у тому, що в XVII - XVIII ст. і навіть пізніше сани широко застосовувалися не тільки зимою, а й у літню пору, надто в болотистих і лісистих місцевостях. До того ж, що в даному разі головне, їзда на санях вважалася більш почесною, ніж на колесах, тому знатні особи, насамперед духовного сану, при парадних виїздах,

безвідносно до пори року, віддавали перевагу саням (адже богиня Юнона їде до бога Еола).

Кибалка - старовинний жіночий головний убір у вигляді високої пов'язки на голові, з двома довгими кінцями, які спадали на спину. Носили тільки заміжні жінки.

Мичка - пучок приготовленого для пряжі волокна конопель або льону. Один кінець насадженої на гребінь мички звисав, мов коса, вниз, і з нього пряля сукала нитку. Тут: пасмо волосся, що вибивалося в молодиці з-під кибалки, або взагалі коса. З'являтися на людях з відкритою косою, чи навіть пасмом волосся, що виглядає з-під головного убора, заміжній жінці не годилося.

Взяла спідницю і шнурівку - тобто спідницю і керсет, старосвітський жіночий убір. Керсет не мав рукавів, його одягали поверх вишиваної сорочки, стягували спереду при фігурі шнурівкою. Одягали тільки разом з спідницею. І спідницю, і керсет шили по можливості з кращих, яскравих тканин, прикрашених усами (див. коментар: I, 14), та ін.

Еол - бог вітрів, жив на плавучому острові Еолії.

5. Поставила тарілку з хлібом - коли молодиця йде в гості, то, за звичаєм, вона дарує хазяїнові хлібину, притому спечену у власній печі.

6. Суціга - собачий син, розбишака, пройдисвіт.

7. Дей же його кату! - вигук, що означає подив з досадою. За значенням близький до: "Ти глянь! Така досада!" Імена вітрів з античної міфології: Борей - холодний північний або північно-східний вітер. Нот - теплий південний вітер, тиховій. Зефір - західний весняний вітер, який приносив дощі. Евр - східний або південно-східний вітер, який приносив засуху.

8. Трістя - трясовина, грузьке болото. Іван Франко до записаної у рідних Нагуєвичах примовки "Іди в трістьи та в болото!" додав пояснення: "Трістє тут у значенні тростина, що росте на болоті" (Франко. Приповідки. - Т. 3. - С. 225).

Чвирк - залишок після вторинної перегонки горілки.

10. Півкопи - двадцять п'ять копійок. Еней пообіцяв дати Нептуну хабара - півкопи. Для бога Нептуна (в "Енеїді" боги - переодягнене вище панство, знать) та й для пана Енея півкопи - мала сума. Цим самим підкреслювалася скаредність і жадоба Нептуна до грошей. В другій частині поеми, влаштовуючи поминки по батькові Анхізові, Еней кидає півкопи в дарунок простолюдинові ("З кишені вийнявши півкіпки, Шпурнув в народ дрібних, як ріпки"). Отже, і згадана сума хабара богові моря розрахована на комічний ефект. А яка була реальна ціна грошей на Україні в другій половині XVIII ст.?

Певне уявлення дають, приміром, збережені в архівах описи та оцінка в грошах майна козаків і селян Менської та Борзненської сотень Чернігівського полку, знищеного пожежами у 1766 р. Описів чимало, ціни на ту саму річ, будівлю, тварину вказані багато раз, причому в різних селах. Вони такі: хата рублена з сінями і прикомірком - від 10 до 25 крб., комора рублена - 3 крб., віз під коней - 40 - 50 коп., плуг - 12 коп., відгодована свиня - 1 крб. 50 коп., вівця - 50 коп., гуска - 10 коп., курка - 2 коп., кожух звичайний - 1 крб. 20 коп., смушева шапка - ЗО коп., чоботи - 20 - ЗО коп. (Див.: Сумцов Н. Ф. К истории цен в Малороссии /К. с. - 1887. - Т. 7. - Кн. 2. - С. 696 - 697). Звичайно, вказані ціни порівнювати з сучасними не можна. Інша доба, інша економічна система, інші виміри.

11. Дряпічка, дряпіжник - той, хто оббирає кого-небудь, здирник. Походить, певне, від слова драпач - шаповал, який очищає виготовлену шкіру від шерсті дротяною щіткою.

12. До ляса - польський ідіоматичний вислів, що означає втечу. Світелка - невелика світлиця, парадна кімната в хаті, будинку.

13. Шальовки, шалівки - тонкі, нешироκі дошки, якими оббивають (шалюють) стіни, стелю, дах. Означення соснові - один із зразків точної передачі Котляревським життєвої правди. Шальовки кращі - соснові. Просякнуті живицею, вони порівняно стійкі проти гниття. Лемішка - див. коментар: I, 27.

14. Дудка - див. коментар: I, 28.
Очіпок - головний убір заміжньої жінки у формі шапочки, інколи з подовжнім розрізом ззаду, який зашнуровують, стягуючи сховане під ним волосся. Венера, так само як і Юнона, одягла святковий убір української молодиці, але вже інший, вишуканіший, яскравіший, як подобає богині краси й кохання, та ще й молодшій за віком від Юнони. Замість аскетичної кибалки, що лишає відкритим тільки лице, у неї грезетовий, тобто парчевий, очіпок.

Кунтуш з усами люстровий (люстрин - дорога шовкова тканина з глянцем; уси - нашивками із золотої і срібної тасьми). Кунтуш - верхній жіночий одяг. Мав одкидні й розрізні рукава, так звані вильоти. Жінки могли носити кунтуш і зовсім без рукавів. Він мав вилоги на грудях, у талії щільно стягувався гапликом без пояса.

Ходить на ралець - по нарочитим [помітніших] праздникам ходить на поклон с подарками (К.). Венера хоча і йде до Зевса "на ралець", проте не бере з собою хліба і не веде мови про подарунки, як це робила Юнона під час відвідання Еола (I, 4). Ритуали під час відвідання рідного батька – не обов'язкові, а давати хабара - суперечить життєвій правді. Натомість вона бере батька слізьми.

15. Зевес - у грецькій міфології (у римській - Юпітер] бог грому І блискавки, найстарший між небожителями. В "Енеїді" Котляревського інколи фігурує під іменем Йовиш, на польський лад.

Сивуха - звичайна, невисокого гатунку горілка, недостатньо очищена.
Восьмуха - восьма частина кварти (близько 125 грамів).

Кварта - кухоль, десята частина відра (К.). У добу феодалізму на Україні, навіть у кінці XVIII ст., після ряду заходів уряду Російської імперії по уніфікації мір і ваги, спостерігається їх велика різноманітність. Іноді просто неможливо перевести давню міру на сучасну систему мір. "...Не тільки кожне місто і містечко, але навіть багато продавців мали свої особливі міри. Так... для міряння рідини служили: відро, відерце, кварта, яких містилося в казенному державному відрі 24. Зустрічається також міряння куфами, барилами, носатками, але ці останні були власне не мірами, а посудиною тільки приблизної величини, так, наприклад, куфа містила 18 - 40 відер" (Попытка к уравнению мер и веса в Малороссии XVIII в. /К. с. - 1889. - N 7. - С. 231). Ійон - бач.

У свинки грати - Микола Гоголь так описує цю гру: "На утрамбованій І твердій землі стають у коло; кожний перед собою має ямку, в яку тикає кінцем палиці. Посередині кола трохи більша ямка, в яку той, що перебуває за колом, гонить теж палицею м'яч. Ті, хто стоять колом, намагаються не пустити м'яча в ямку посередині. Але, відбиваючи його палицею, кожний повинен зараз же ткнути її на своє місце, бо той, хто пасе свиню (гонить м'яч), заволодіє місцем, ставлячи у вільну ямку свою палицю, а хто гавив, - буде замість нього гонити м'яч" (Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. - М., 1952. - Т. 9. - С. 512).

16. Згідно з "Енеїдою" Вергілія, Енеєві було призначено стати засновником міста Рима і могутньої Римської держави, основоположником великої династії правителів.

Як. вернеться пан хан до Криму - тобто, ніколи того не буде. Кримське ханство було ліквідоване і приєднане до Російської імперії 8 квітня 1783 р. Нар.: Як хан долізе до Криму (Номис. - С. 109).

17. Я в правді так твердий, як дуб - порівняння бере початок у язическькій міфології. У стародавніх греків дуб - дерево Зевса, у римлян - Юпітера. Відповідно в язичників-слов'ян дуб пов'язаний з культом бога грози і блискавки - Перуна.

18. Дідона - за античними легендами, фінікійська царівна, яка заснувала місто-державу Карфаген на африканському узбережжі Середземного моря.

Мосць - величність.

Іди, небого - тут у значенні: сердешна, бідолаха.

Понеділкувати - поширений у давні часи звичай постити в понеділок. У цей день не виконували важкі роботи й такі, що вимагали тривалого часу, наприклад прядіння. Понеділкували тільки одружені жінки. Але вже на початку XX ст. відомий український етнограф Микола Сумцов констатував відмирання цього звичаю: "...Додержання посту в понеділок... нині місцями практикується старими жінками з приурочуванням давнього звичаю до святого понеділка" (Сумцов Н. Бытовая старина в "Энеиде" Й. П. Котляревского: Сб. Харьк. историко-филолог. о-ва. - Харьков, 1905. - Т. 16. - С. 155).

20. "Голе троянство" геть вибилося із харчових запасів. Вперше І востаннє за весь час їхнього мандрування Котляревський не називає наїдків, а говорить просто "чогось попоїли".

21. У цій строфі подається характеристика Дідони. Ні тут, ні далі Котляревський прямо не зображає і не називає її царицею. Перед нами - українська молодиця, вдова заможного пана середньої руки. Спосіб характеристики Дідони, як і інших персонажів "Енеїди", - це перелік рис, якостей, у даному разі тільки позитивних, які складають той характер. Перша оцінка дещо побіжна: "розумна і моторна". Потім, звернувши нашу увагу на Дідону, оповідач розгортає ширшу характеристику. Йде ряд означень: "трудяща", за ним - паралельне означення-синонім у вищому ступені: "дуже працьовита". Далі - ще позитивні риси: "весела", "гарна". Як бачимо, змальовано народний ідеал молодиці. Найважливіша прикмета того ідеалу - працьовитість. З шести означень ідеалу жінки працьовитості відведено два, одне з них у вищому ступені (єдиний у строфі прикметник вищого ступеня). Звернімо увагу: на останньому місці - "гарна". У щойно змальованих образах Венери і Юнони майже все зосереджено на зовнішності, уборах, а тут бачимо зовсім інше. Убори Дідони будуть не менш уважно й любовно виписані далі, тут же йдеться виключно про моральні якості, вдачу, життєві обставини. Дуже багато буде важити для Дідони прибуття троянців, надто великі надії пов'язує цариця та її близькі з появою Енея. Перед потенціальним женихом насамперед викладається найважливіше з народного погляду - якості молодої вдови як людини і хазяйки. Далі в усій поемі таку пильну увагу до моральних рис, особистої вдачі зустрінемо тільки один раз - при змалюванні майбутньої дружини Енея Лависі, народного ідеалу дівчини на виданні. А тепер звернімо увагу на означення "сановита", яке стоїть після "веселої", "гарної", замикаючи перелік достоїнств Дідони. Справа в тому, що воно не зовсім прикладається до українського народного ідеалу жінки, взяте з іншого смислового ряду. В "Словнику української мови" зафіксовано два значення слова сановитий: 1) який має високий сан, чин; 2) показний, величний з вигляду. Тільки тут, в одному з семи означень-похвал Дідона наближається до цариці. Воно було б

на місці у ряду: "мудра" ("розумна" має більш практичний, житейський відтінок), "могутня", "милостива" і т. ін. Чому ж слово "сановита" опинилося в чужому для нього лексичному оточенні? Справа в тому, що перед нами - травестія. Взяте з іншого (царського, великопанського) шару лексики, поняття в невластивому йому оточенні створює певний комічний ефект. Воно заховалося в самому кінці останнього рядка характеристики і ненав'язливе, ледве помітно виглядає звідти, мов краєчок царської мантії з-під плахти молодиці. На ідеал української жінки падає травестійно-гумористичний відсвіт, весь він немов пройнятий любовно-іронічним усміхом автора. Наступне слово "бідняжка" ніби маскує, а насправді підсилює гумористичний мотив - сановита бідняжка!

22. Звертаючись із запитаннями до троянців, Дідона перелічує різні види мандрівок людей у давні часи. Передовсім згадано чумацькі валки на Дон та у Крим. Як відомо, основним товаром чумацького промислу в ці краї були сіль і риба. Потім названо переселення з одного краю України в інший ("виходці-бурлаки"). На початку 90-х років XVIII ст. частина запорожців частково сушею, частково морем переселилася на "подаровані" царицею Катериною II землі між річками Кубань і Єя, утворивши там Військо чорноморське. Здогади, що Котляревський в мандрах троянців відбив і цей історичний епізод, не мають реальних підстав. Нарешті - мандри на прощу до Києва, Почаєва та інших місць паломництва.

23. Мана - привид, міраж. Ману пускати - дурачити, морочити. Вирва - викуп, який бере на весіллі з нареченого брат молодої. У переносному значенні також - хабар. В три вирви - дати відкупного в потрійному розмірі, синонім до "втришия прогнати".

24. Постоли, також личаки - простонародне взуття з цілого шматка шкіри без пришивної підошви, яке звичайно взували з онучами, прив'язуючи до ніг мотузками чи ремінцями (волоками). Кожух - верхній чоловічий одяг, звичайно з непокритої тканиною овечої шкури, хутром до середини, довгий, з великим коміром. Свита - простонародний верхній одяг з домотканого сукна. Пеня - напасть, біда.

25. Тогді Великдень був би нам! - до фразеологізму "Великдень раз у рік" Іван франко дає таке пояснення: "Се одно з найбільших, а у нашого народа таки найбільше свято" (Ф ранко. Приповідки. - Т. 3. - С. 398).

26. Піл - широкі, грубі дошки, покладені в хаті між піччю з того боку, де черінь і припічок, та протилежною стіною. Піл служить ліжком і лавою. Ширина його - близько двох метрів, щоб упоперек могла вільно лягти доросла людина.

І їли сім'яну макуху - макуха - вижимки чи збой з конопляного сім'я, вживали як десерт або легку закуску.

27. З полив'яних мисок - з мисок, покритих зсередини поливою, особливим склоподібним сплавом.

Свинячу голову до хріну - ритуальна страва. У слов'ян-язичників дикий кабан (вепр) уважався священною твариною, його приносили в жертву богам, починали з нього, як ритуальної страви, трапезу. Потім поряд з дикою або на зміну їй прийшла домашня свиня. Таке ж ритуальне значення мала страва з домашньої птиці, зокрема індика. З вепром пов'язаний культ верховного бога Перуна, з домашньою птицею - культ життєдайної, плодоносної матері-землі (див.: Боровский Я. Е. Мифологический мир древних киевлян. - К., 1982. - С. 52 - 53). Спосіб приготування: "Свинячу голову очистити, вимити І поставити варитися; натерти хріну, зажарити його з маслом, покласти туди борошна, розвести трішки бульйоном, покласти сметани і закип'ятити з невеликою кількістю солі; вийняти зварену голову, відділити від неї нижню щелепу і подавати" (Маркевич. - С. 162).

Локшину на переміну - говорять ще "на переміжку" - про легші страви, які подають між м'ясними. Локшина - "замісити пшеничне тісто на яйцях, розкачати в тонкий корж, нарізати вузькими смужками і зварити у воді з маслом або на молоці" (Маркевич. - С. 157).

Куліш - густа юшка з пшона. "Змити крупу або пшоно в горшку, залити водою і зварити з олією, коров'ячим маслом або свинячим салом" (Маркевич. - С. 153).

Лемішка - "піджарити гречаної муки, розвести її солоним кип'ятком; скласти в горщик, поставити в піч на одну годину; подавати з піджареною на коров'ячому маслі або на олії цибулею" (Маркевич. - С. 156).

Зубці - кутя з очищених зерен ячменю, зварена з потовченим і пересіяним на сито конопляним сім'ям.

Путря - "зварити кутю з ячменю; викласти її в ночовки, обсипати житнім солодом, добре перемішати, викласти в діжечку, залити солодким квасом, поставити в тепле місце на добу" (Маркевич. - С. 157).

Кваша - колись одна з популярніших страв ("борщ, каша, третя кваша"). "Взяти житнього борошна, гречаного і солоду, висипати в діжечку, розмішати горячою водою (але не кип'ятком), дати півгодини або годину побродити; добре закип'ятити другу воду і розводити на смак, щоб було рідше або густіше, хто як любить; поставити на печі на тепле, щоб прийняло кислоту, тоді варити в горшку і подавати" (Маркевич. - С. 156). В квашу також часто кладуть для смаку і гостроти сушені груші, сливи чи якісь інші фрукти.

Шулики - порізані на невеликі кусочки пшеничні коржі, залиті розведеним медом разом з м'ятим у макітерці маком. Наїдки тут і у всіх подальших картинах бенкетування троянців автор перелічує в тій послідовності, у якій їх подавали на стіл. Звичайно, останніми подавали солодкі страви, послідовно: путря, кваша, шулики, причому кожна наступна страва була солодша за попередню. Хотілося б звернути увагу на шанобливе ставлення в той час до їжі. Під час святкового бенкетування козаки могли кидати в грязь і топтати дорогі убори, сипати грішми, але ніколи не могли собі дозволити зневажливого ставлення до хліба, їжі взагалі. І обідаючи після тривалого морського походу, і бенкетуючи цілими днями, троянці все підбирають, "як на вечері косарі" (IV, 29). Адже не годилося ставити на стіл чергову страву, коли в мисках ще залишалася попередня. Цікаво, що Котляревський у "Енеїді" жодного разу не згадує картоплі, хоч її за життя письменника почали культивувати на Україні. Досить швидко вона вийшла в число головних городніх культур. У "Салдацькому патреті" (1833), перелічуючи виставлені на ярмарку овочі, Квітка-Основ'яненко називає І "картохлі, що вже швидко хліб святий з світу божого зженуть".

28. За панським столом, можливо, кожен гість мав кубок. Одначе за давньою народною традицією обносили і частували всіх гостей по кругу однією чаркою. В народних звичаях живе цілий кодекс правил, хто і в якій послідовності підносить гостям чарку, з кого починати частування.

Мед, пиво, брагу, сирівець - названі найдавніші відомі в нас напої. Перелік по низхідній, від кращого до найдешевшого - сирівцю, єдиного в цьому ряду безалкогольного напою.

Калганка - горілка, настояна на калгані (трава, корінь якої вживається також у народній медицині).

Ялівець (Juniperus) - рослина родини кипарисових, росте кущами, рідше невеликими деревами. Він і зараз поширений на Україні. Використовується як декоративне дерево. Має гострий смолистий запах. Дим з ялівця (плоди І стебла тліють на гарячому вугіллі) має лікувальні властивості.

Горлиця - давній український танець. Танцюють парою: дівчина ("горлиця") і парубок. Пісня до танцю часто варіюється, імпровізується залежно від обставин. У піснях такого типу тільки перший куплет рідко зазнає якихось змін. Подаємо ближчий до Котляревського в часі запис пісні, опублікований у 80-х роках минулого століття з приміткою: "Останні два куплети виконував Семен Степанович Гулак-Артемовський", відомий український композитор і співак, автор опери "Запорожець за Дунаєм".

Ой дівчина-горлиця
До козака горнеться;
А козак, як орел,

Як побачив, так і вмер.
Умер батько - байдуже,
Вмерла мати - байдуже,
Умер милий, чорнобривий,
Жаль мені його дуже.
І за батька "отче наш",
І за матір "отче наш",
За милого ж душу
Танцювати мушу

(Пісні, думки і шумки руського народу на Подолії, Україні і в Малоросії. - К., 1885. - С. 128).

Зуб - танок, який танцювали під сопілку. Один з різновидів сопілки називається "зубівка".

Дудка, інакше "дуда", "коза", "волинка" - музичний інструмент, що складається з шкіряного міха і вставлених у нього двох, інколи трьох трубок. На одній, як на сопілці, грають мелодію, інші дають фон, незмінний тон (див. також коментар: I, 37).

По балках - танцю чи пісні під такою назвою виявити не вдалося. В перших двох виданнях "Енеїди", здійснених без участі Котляревського, було: "Ой, ненько, на цимбалах грали". Санжарівка - темпераментний розгульний танець. Приспівки до "санжарівки":

Ішли дівки з Санжарівки,
А за ними два парубки;
А собаки з маківок,
Гав-гав на дівок.
Ой дівчина кумина
Поїхала до млина.
Зачепила в сухий пень
Та й стояла цілий день.
Продай, мамо, дві корови,
Купи мені чорні брови,
На колодці стояти
Та на хлопців моргати.
Чом, чом боса ходиш?
Чому чобіт не заробиш?
Ой не жалуй дурнички,
Купи нові черевички!

(Закревский Н. Старосветский бандуриста. - М., 1860. - Кн. 1. - С. 75).

У чотирьох "граючих" рядках 28-ї строфи першої частини "Енеїди" блискуче виявився дивовижний музикальний слух Котляревського (він грав на скрипці). Спробуємо проаналізувати звукову інструментовку рядків. Тут необхідне вдумливе вчитування в текст, вслухування в мелодію і наростаючий темп.

"Бандура горлиці бриньчала" - чуються перебори струн бандури в помірному темпі. "Сопілка зуба затинала" - прискорення темпу і підвищення тону; після двох "бринь" попереднього рядка (причому перше тихіше - "ба", друге голосніше - "бринь") - три такти сопілки, кожний голосніший попереднього: "со" (глухий приголосний і голосний), "зу" (дзвінкий приголосний і низький, приглушений голосний), "за" (той же дзвінкий приголосний, але вже в парі з високим голосним). "А дудка грала по балках" - вступає інструмент, голосніший, ніж два попередніх, з іншим забарвленням тембру, росте темп: після "ду-ду" ідуть варіації.

"Санжарівки на скрипці грали" - дальше підвищення темпу і тону. Завдяки нагромадженню дзвінких приголосних та свистячих рядок немов зіграний на скрипці. Вслухаймося у вступні акорди: "с", "н", "ж" - на два такти - "ду-ду" - три перебори пальців скрипаля, три порухи смичка. Звернімо увагу на те, що інструменти починають звучати у певній наступності. Першою - порівняно неголосна бандура, за нею голосніша - сопілка, потім ще голосніша - дудка. І нарешті всіх покриває цариця музики скрипка. Народним танцям властивий органічний синкретизм, єдність ритму танцю, музики, співу. Пісня для танцю втілює його ритм і дух, без нього вона, як і без мелодії, за висловом Лесі Українки, "тільки наполовину жива". Одяг, в якому виходять на круг, а особливо взуття ("Дам лиха закаблукам, Закаблукам лиха дам! Дам лиха закаблукам, Дістанеться й передам") часто фігурують в піснях до танцю, і не просто так, до слова, а тому, що вони є неабиякою складовою частиною святкового дійства. Демонструють не тільки силу і вправність у танці, а й одяг, убори. Недарма дробушкам, чоботам І свиткам присвячений окремий рядок коментованої строфи.

Дробушка - жіноча картата плахта, вважалася особливо нарядною. Плахта - верхній одяг типу спідниці, зроблений із двох, зшитих до половини кусків картатої шерстяної тканини. Святкове вбрання. З народної пісні: Вийди, вийди, молодице, з відром по водицю, Нехай же я подивлюся на плахту-дрібницю. (Собрание русских народних песен с их голосами. - СПб, 1805. - С. 182).

29. Проворну, чепурну і гарну - народний ідеал дівчини, прикмети названі в порядку їх важливості. Пор. змалювання молодиці Дідони (I, 21), дівки на виданні Лависі (IV, 21 - 22).

Юпка - верхній жіночий одяг у вигляді довгої корсетки, переважно з рукавами. За призначенням близька до сучасного легкого демісезонного пальта чи плаща.

Запаска - жіноче вбрання, що заміняє спідницю. Кусок чорної, звичайно шерстяної тканини (власне запаска) обвивався кругом стану так, щоб кінці його сходилися попереду. Поверх запаски у вигляді фартуха був кусок тканини синього кольору (попередниця). Запаску і попередницю підперізували червоним поясом. У Ганни запаска з фланелі (франц.flanelle) – дорогої фабричної тканини. Святкове вбрання її, так само як Дідони та Енея, пошито не з домотканого полотна та сукна, а з купованих тканин, що в ту пору могли дозволити собі тільки заможні люди. Стьонжки, стьожки - кісники.

Ковтки - сережки.

Третяк - потрійне притоптування в танці. Часто викликають у танець, особливо дівчата, не словами, а танцем.

Вихилясом - танцюють, нахиляючись то вправо, то вліво, приваблюють, розпалюють свою пару, заглядають їй в очі, викликаючи на круг. Чому в танець з Енеєм іде не Дідона, а її молодша сестра, дівка Ганна? Тому що молодицям та ще вдовам не годилося танцювати разом з дівчатами та парубками, тим більше не годилося вдові з першого знайомства припрошувати до танцю парубка. Прийнято, розпочавши, танцювати до тих пір, поки грають музики. Вийти з танцю раніше, особливо парубкові, означало показати слабість. Хто доведе свою пару до найбільшої втоми – той кращий танцюрист (див.: К. с. - 1898. - Т. 61. - Кн. 4. - С. 10 другої пагінації).

30. Гоцак - те саме, що тропак - народний танець.

Гайдук - народний танець. Садив гайдука - танцював навприсідки.

Не до соли - примовка "Тепер мені не до солі" пішла від народного оповідання, відомого у варіантах. Наводимо поданий у "Трудах" Павла Чубинського, підготовлених у 70-х роках минулого століття: "Послав батько сина за сіллю, дав йому гривню грошей. Купив син солі, скільки було сказано йому, ще шага й виторгував з тих грошей; всипав сіль у заполу та й іде додому. По дорозі був шинок, а в шинку тому гра музика, люди танцюють, аж діл гуде. Надійшов туди наш парубок і дуже йому заманулося потанцювати, а в кишені шаг мулить.

- Музико, грай мені одному! - погукнув парубок, віддав того шага І почав танцювати, аж хата мала, а він закида ноги, і вприсідки, і через ногу, усяк було. Затанцювався парубок, а сіль потроху сиплеться з заполи. Що майне він ногою, то сіль так і поросне по хаті. А люди стоять округи та й приказують йому саме під ногу, мов знарошне приграють:

- Ой, парубче, сіль сиплеться, ой, парубче, сіль сиплеться! А парубок зайшовся так, що й себе не тяме, та все їм:

- Тепер мені не до солі, коли грають на басолі! Тепер мені не до солі, коли грають на басолі!

Ходив, ходив парубок, поки аж відтанцював свого шага. Стала музика І він став. Глянув - аж сіль уся на долівці, ще сам він і порозтирав її ногами. Скривився парубок та в сльози:

- А бодай його лиха година знала! Що ж тепер тато скажуть! Потяг собі, сердега, додому" (Чубинськи й. - Т. 2. - С. 379).

Здавна на Україні, так само як у Росії та Білорусії, сіль, як переважно привозний продукт першої необхідності, цінилася високо і витрачалася економно. Сіль була важливим, коли не основним, продуктом чумацького промислу. Знали сіль "кримку" і "бахмутку". Першу одержували від випаровування на сонці морської води в Криму, другу - від випаровування на спеціальних сковородах добутої з соляних колодязів води. Колодязі знаходилися на березі невеликої річки Бахмутки в нинішньому Донбасі. Біля солеварень виникла укріплена слобода, потім - місто Бахмут (тепер Артемівськ, великий центр соледобувної промисловості). Свідчать, що "бахмутка" була більш дрібною і вважалася кращою на смак (див. Також коментар: IV, 45). Страви прийнято було варити без солі. Її ставили на стіл окремо. Звідси й звичай зустрічати гостей найдорожчим у господарстві - хлібом і сіллю. Хліб і сіль на столі - ознака достатку. Розсипати сіль не те що з торби - солянки вважалося в народі недоброю прикметою (посваритися).

31. Варенуха - "Хлібне вино або наливка, варені з сухими плодами, медом і пряним корінням" (К.).

32. Про піч багато хто з молодших та й старших уже не має певного уявлення. Споконвічний неодмінний атрибут житла, хранительниця вогню й тепла, з припічком та черінню, уже майже відійшла в минуле. Зараз тільки інколи в селянських хатах, на кухні, продовжують ставити печі менших, ніж раніше, розмірів і меншою черінню над ними, скоріше як данину традиції, ніж з практичної потреби. На черені, яка нагрівається, коли топлять піч, сплять, сушать зерно, в тому числі просо, перед тим як везти його шеретувати на пшоно.

Просо відоме ще з доісторичних часів як зернова культура. Згадується в дуже давніх зразках народної творчості: "А ми просо сіяли, сіяли..." Традиційно просо займає досить значне місце в харчовому раціоні українського народу. В повсякденному побуті пшоняна каша або куліш - звичайна страва. А в

козацьких походах, чумацьких та бурлацьких мандрах пшоняна каша з салом, у піст з рибою та олією - перший наїдок.

33. Оренда, оранда - корчма. У святкові дні тут збиралися на гуляння, танці. Назва "оранда" походить від того, що корчмарі за право торгувати горілкою платили в державну казну належний податок (брали в аренду).

У неділю на селі,
У оранді на столі
Сиділи лірники та грали
По шелягу за танець.
Кругом аж курява вставала.
Дівчата танцювали
І парубки...
(Тарас Шевченко. Титарівна)

Кораблик - старовинний жіночий головний убір, переважно в середовищі панства і заможного козацтва. Висока шапка з парчі або бархату з хутряним ободком. Формою нагадувала кораблик, звідси й назва. Верх круглий, з дорогоцінної тканини, інколи винизаний жемчугом і дорогоцінним камінням, над лобом викроєний гострим кінцем уверх (як ніс корабля), вуха залишалися відкритими. Ободок - завжди з чорного матеріалу, потилицю прикривав округло викроєний чорний клапан. І начепила ланцюжок - одягла прикрасу на шию. Та і запаски не забула - Дідона одягла не таку запаску, яка була на її молодшій сестрі Ганні минулого дня (див. коментар: I, 29). Знали ще запаску у вигляді полотняного білого передника, яку носили поверх спідниці заміжні, взагалі більш поважного віку жінки.

З вибійки платок - платок з вибитим на тканині візерунком, який наноситься вручну за допомогою різьбленої або набірної дерев'яної дошки. Платок, хустка - важлива деталь святкового жіночого одягу.

Хустка відігравала також велику роль у ритуалах, увійшла в обряди та повір'я. Заручена дівчина пов'язувала руку судженого хусткою, яка служила символом їхнього вічного союзу. В третій частині "Енеїди" серед грішників фігурують і ті, що в дівчат "з кишень платки тягли".

34. Що од покійника украла - тобто потай взяла з майна свого покійного чоловіка Сіхея.

Каптан (рос. кафтан} - верхній чоловічий одяг з довгими полами; сукман, жупан, чумарка.

Пояс з каламайки - пояс з цупкої густої льняної тканини. Пояс був важливою

деталлю чоловічого святкового одягу. На старовинних портретах старшина завжди підперезаний поясом, переважно червоного або зеленого кольору. Були пояси різних розмірів - "більшої руки" і "мен- шої руки".

І чорний шовковий платок - платок, плат у старі часи в чоловіків мав ширше призначення, ніж нинішня носова хустка. Використовувався як рушник, для накривання сідла тощо.

35. Ляси підпускати - весело, жартівливо заговорювати з ким-небудь, щоб втягти в розмову.

36. У панаса грати - хто-небудь один із зав'язаними очима ловить інших. Кого піймає, той стає йому на зміну.

37. Журавель - весільний танець (К.). Можна додати, що це взагалі народний масовий танець-пісня. У танці відтворюється поведінка, пози журавля (як ходить, скубе траву, злітає у повітря тощо). Здебільшого це робить ведучий, соліст-танцюрист. Інші учасники стоять у колі або біжать слідом за ведучим. Вони співають пісню, супроводжуючи текст її відповідними рухами та жестами. На весіллі звичайно водять "журавля" в понеділок, коли несуть снідання молодій. Якщо в селі була церква,, то в цей час мелодію "журавля" міг виконувати на дзвонах паламар. У сцені-жарті Марка Кропивницького "Лихо не кожному лихо - іншому й талан" пономар, вихваляючись своїм хистом, говорить: "...Спитаю: хто краще мене ударив би в дзвін - чи на "достойно", чи на "многа літа"?.. Та хочби і "журавля".

Текст "Журавля", опублікований за життя Івана Котляревського:

Да внадився журавель, журавель
До бабиних конопель, конопель!
Такий, такий журавель,
Такий, такий дибле
Конопельки щипле!
А я сьому журавлю, журавлю,
Києм циби переб'ю, переб'ю!
Такий, такий журавель,
Такий, такий дибле,
Конопельки щипле!
(Вестник Европы. - 1829. - N 22. - С, 153).

Дудочка - народний дівочий танець, сольний, зараз відомий під назвою "козачок". У давнину його танцювали під акомпанемент дудки (волинки), звідки й назва. Зараз виконується на різних музикальних інструментах

(скрипці, цимбалах, бандурі та ін.), одначе при цьому зберігається характер музичного викладу, притаманний дудці. Текст пісні до танцю:

Ти ж мій дударику,
Ти ж мій сподарику,
Ти ж було селом ідеш,
Ти ж було в дуду граєш,
Ти ж мене забавляєш!
Тепер тебе немає,
Й дуда твоя гуляє,
І пищики запалися,
Бозна кому досталися
(Вестник Европн. - 1829. - N 22. - С. 154).

Дудники інколи ходили від села до села, заробляючи грою на прожиття, як кобзарі або лірники. На таку думку наводять і слова "Ти ж було селом ідеш". Можливо, наведена пісня виникла в той час, коли мандрівні дудники почали відходити в минуле. Дудка лишила помітний слід у фольклорі, топоніміці, антропоніміці, що теж свідчить про її неабияку роль у культурному житті народу.

Хрещик - весняна гра, в котрій одна пара учасників гри ловить другу, яка після подачі сигналу розбігається, уникаючи переслідувачів; також танець-гра, під час якого хлопці й дівчата міняються місцями. Переважно гра дітей і підлітків, причому дівчат. Відомо кілька різновидів гри.

Горюдуб - гра, учасники якої стають парами, а той, хто "горить", стоїть спереду і за сигналом ловить одного із задньої пари, що роз'єднується, перебігаючи наперед.

Джгут - різновид гри в карти. Того, хто програв, б'ють джгутом (скрученим рушником) по долоні. Скажімо, скільки лишилося після закінчення гри на руках карт у дурня, стільки раз його били джгутом по руці. В "джгута" грали і без карт.

Хлюст - гра в карти. Взагалі хлюстом називається такий момент у грі, коли в одного чи кількох гравців на руках опиниться три карти однієї масті, або три козирі, або три валети, або три тузи. Чий хлюст старший - визначають за старшинством карт, які його утворили. В пари - неясно, яка гра в карти мається на увазі. Може, вдвох, один на один?

Візок - поширена гра в карти, так звані "свої козирі". Назва пішла від того, що тому, хто програв, дістається велика купа карт - "хоч возом вивозь" (див.: К. с. - 1887. - Т. 18. - Кн. 6 - 7. - С. 463 - 471).

Дамки - шашки. Закрита під кінець гри шашками противника, шашка переможеного вважається соромом для нього ("Чорт мав порожнього кута"). 36 - 37-ма - "ігрові" строфи. У перших виданнях "Енеїди" кожна строфа складалася з 20 рядків, потім сам Котляревський розбив двадцятирядкові строфи на дві десятирядкові. Тому тісна смислова єдність двох сусідніх строф у "Енеїді" спостерігається часто. Ігри не бенкет, де важко подати наїдки й напої з урахуванням забаганок кожного з присутніх окремо, і не обряд, де теж передбачені обов'язкові для всіх ритуальні дійства. Грають "хто як і в віщо захотів".

Сцени бенкетування троянців у Дідони не раз перегукуються з травестіями "мандрованих дяків" - "Пісня світська" та "Великодна вірша", де фігурують біблійні персонажі, переодягнені в український одяг і наділені рисами українських селян. У "Великодній вірші" - "Давид гуслі підстроїв, козацької як дернув", з присутніх "всяк собі пару прибрав" і всі пішли у танець:

Перше навприсядки брали,
Потім били трепака,
А дівчата забивали
Підківками гоцака.
Як же взяли молодиці
По-своєму бушувать,
Аж погубили спідниці,
Так взяло їх розбирать".

Тут же "парубки в м'яча гуляли, деякії ж у жгута; дівки пісеньки співали; малі ж діти - у кота; хто хотів - навбитки бився" (Історія української літератури: У 8 т. - К., 1967. - Т. 2. - С. 57).

В "ігрових" строфах новаторська риса "Енеїди" порівняно з віршами-травестіями полягає в тому, що з ряду ігор обособлено взятий "панас". Він служить зближенню Енея з Дідоною, рухає сюжет. Пара на довший час, мов прожектором, вихоплена з маси. Індивідуалізації героїв у сучасному розумінні ще немає, але є типи, на розвитку стосунків яких тримається сюжет. У травестіях попередників Котляревського гри чи танцю, взятих з виразною метою характеристики окремих персонажів, вказати не можемо.

39.Курили - пиячили,бенкетували.

Сподар - шанобливе звертання, зараз невживане. Мало значення: "господар" і "государ", "цар". І далі зустрічається в "Енеїді" (III, 1, IV, 127).

40. Грінку убить - виграти (К.), добре поживитися. Грінка – скибка хліба, помазана зверху чимсь їстівним; або ще - підсмажена на сковорідці з жиром. У переносному значенні - взагалі шмат, кусок чогось пожиточного. Нар.: Убив добру грінку. Грінка йому упала (Номис. - С. 207). Мутив, як на селі москаль! - москаль - тут у значенні: солдат царської армії. На Україні до ліквідації козачого військового устрою знали тільки солдат-росіян. Пізніше назва "москаль" перейшла і на солдат-українців, взагалі людей будь-якої національності, коли вони служили в царській армії.

43. Олімп - гора в північній Греції, на якій, згідно з міфологією, живуть боги. Тут стоять палаци Зевса та інших богів, збудовані й оздоблені богом ковальства Гефестом. Ворота в Олімп, коли боги виїжджають звідти на золотих колісницях, відкривають і закривають гори. Олімп - також символ верховної влади. Мартопляс - гультяй, гульвіса, блазень (див. також коментар: III, 97).

44. А то Венера все свашкує - свашкує - тут у значенні: сватає, зводить.

Свашка - жінка, яка порядкує на весіллі.

Котляревський консультував свого знайомого Дмитра Бантиш-Каменського, який писав "Историю Малой России". Згадуючи в своїй праці про особливості весільного обряду на Полтавщині, Бантиш-Каменський пише: "Коли молода приїжджає до хати молодого і відходить потім до покою, дружка й свашка керують нею; остання роздягає, кладе молоду в постіль". До слова "свашка" Бантиш-Каменський дає примітку: "Свашка зветься і мчалкою - пояснює п. Котляревський - від дієслова мчати, скоро переносити. У свашки вибирають, звичайно, жінку молодих років, сміливу, проворну, швидку" (Кирилюк Є. Іван Котляревський: Життя і творчість. - К., 1981. - С. 104 - 105).

45. Меркурій. - У римській міфології бог-вістун, покровитель мандрівників, купців, пастухів; син Юпітера і німфи гір Майї (відповідно у греків - Герпес). Тут Меркурій одягнений візником-листоношею кінця XVIII - початку XIX ст.

Ладунка (пол. Iadunek) - тут поштова сумка з бляхою на ній, знаком того, хто перебуває на державній службі. Листоноші носили ладунку на грудях. Також ще - патронна сумка у кавалеристів, мисливців (див. Також коментар: VI, 169).

Ногайський малахай - довгий ремінний батіг (нагай), як у ногайців, тюркської народності, що зараз живе на Кавказі (переважно північ Дагестанської АРСР). Ногайцями у XVIII ст. називали кочівників біля узбережжя Азовського і Чорного морів, на підступах до Кримського ханства.

46. А то заліг, мов в грубі пес - грубою називали піч для обігрівання приміщення, яку топили з сіней. Звичайно груби були тільки в панських будинках. Нар.: Аби груба, то пес буде (Номис. - С. 169).

47. Станя, стайня - приміщення, де тримають коней, конюшня. Чортопхайка - легка бричка. Оглобельна - коняка, запряжена в оглоблі, по центру. По боках оглобельної - коні припряжні, або ще кажуть підпряжні, орчикові.

49. Та швидко і не так задробиш - тобто задріботиш, побіжиш мерщій. Дать халазію - відшмагати різками (К.); взагалі - одержати нагінку, прочуханку.

50. Мов Каїн, затрусивсь увесь - вираз походить від апокрифічних варіантів біблійного міфу про першого великого грішника людського роду братовбивцю Каїна (Буття IV, 11). Пор. у літописі (XIII ст.): "А князь [Мстислав] викрив Жирослава [свого боярина-зрадника] і прогнав його від себе, як ото прогнав бог Каїна з-перед лиця свого, кажучи: "Проклят ти будь, стогнучи і трясучись на землі; бо розверзла земля уста свої прийняти кров брата твойого" (Галицько-волинський літопис / Пер. Л. Махновця / Жовтень. - 1982. - N 7. - С. 25). Тут "стогнучи і трясучись на землі" - апокрифічний додаток. Нар.: Труситься, як Каїн (Номис. - С. 63).

Кабака - тютюн для нюхання, розтертий у порошок.

51. А сам, вернувшася в будинки - у панських садибах будинками називалися тільки ті приміщення, в яких жила панська сім'я та її гості, люди "благородного звання". Двірська челядь, взагалі простолюд, жили в інших, службових приміщеннях.

Мізерія - злидні, мізерні пожитки.

53. Крадькома виглядаючи з-за комина, Дідона довго вдавала, що не помічає зборів у дорогу зрадливого коханця, довго тамувала злість. Побачивши, що Еней хоче втікати, вхопила його за чуприну, не проговорила, а просичала першу фразу: "Постій, прескурвий, вражий сину!" Зразок алітерації: у кожному слові - глухий свистячий та шиплячий приголосний. Нар.: Не грій гадюки в пазусі, бо вкусить (Номис. - С. 58).

55.Рожен - загострений кілок.

Хирний - хворобливий, жалюгідний.

56. Кучма - кудлата, з нестриженого смушку бараняча шапка, папаха. Це слово вживається також у переносному значенні: чуб, чуприна. В народі відомий неделікатний жарт, який вчиняють над малими дітьми. Жартові передує приблизно такий діалог: "Зробити тобі кучму?" - "Зробіть". "А яку ж

тобі зробити кучму - велику чи малу?" - "Велику". Після цього охочого до великої кучми хапають за голову, боляче куйовдять чуб, з притиском проводять долонями супроти, щоб він стирчав у різні боки. Не пускають, поки не доведуть жертву до плачу.

57. Мандруй до сатани з рогами - перефразована лайка "Щоб тебе нечистий взяв!" (Номис. - С. 81). Не горів, не болів: зразу околів (про наглу смерть злого) (Там же. - С. 159). Щоб ви шаталися повік - один з тяжчих прокльонів, майже обов'язковий компонент кожної лайки. Ось давніший зразок такого прокльону з "Галицько-Волинського літопису" (XIII ст.): "Хай не буде йому [зрадникові боярину Жирославу) пристанку в усіх землях, у руських і в угорських, і ні в яких же краях! Нехай ходить він, блукаючи, по землях! Хай жадає він харчу, а вина і пива скудно хай буде йому! І хай буде двір його пустим, і в селі його хай не буде живущого!" (Галицько-волинський літопис / Пер. Л. Махновця / Жовтень. - 1982. - N 7. - С. 26).

Окинемо поглядом увесь епізод з лайкою Дідони. 53 - 54-та строфи - присоромлення, виказування, перелік благодіянь невдячному коханцеві. Інший характер мають строфи 56 - 57. Вони становлять внутрішньо завершену мовно-художню цілісність. Дідона лає зрадливого коханця згідно з устояними фольклорними канонами. Довгий монолог Дідони завершує лайка-заклинання, лайка - ритуальне дійство. Виказавши все Енеєві, Дідона доступним їй способом творить над ним суд і кару. Перші чотири рядки 56-ї строфи - тринадцять лайливих слів. Один період, розділений на два речення тільки тому, що треба перевести дух. Тринадцять лайливих слів-ударів. Після них, розпаливши себе, молодиця переходить до словесної розправи. Словесно відтворені етапи розправи: ляпас і дряпання нігтями по обличчю. У 57-й строфі від знищеного і розвінчаного Енея Дідона переходить до його братії. Тут уже не викриття, а лайка-заклинання, які, за виразом Олександра Потебні, є вивітреними язичницькими молитвами. Дідона накликає на троянців усі біди й нещастя, серед яких найстрашніше - "на чистому щоб поколіли", тобто вмерли наглою смертю. Несподівана, раптова смерть, без сповіді і причастя - ганебна. Тому воїни перед боєм відправляли відповідні ритуали, несподівано опиняючись в смертельно небезпечному становищі, сповідалися і просили прощення один у одного. В поезії Шевченка: "Ой пішла я у яр за водою" дівчина заклинає зрадливого коханого: Побий тебе сила божа На наглій дорозі.

59. Аж. занудило їй, небозі - небога - тут у значенні: бідолаха, сердешна.

60. Паплюга - розпутна жінка.

62. Пуцьверинок - пташеня.

Купідон, або Амур - син богині кохання Венери, за античними міфами, - маленьке чарівне хлоп'я з крильцями за плечима, луком і стрілами в руках.

Кому Амур проніже своєю золотою стрілою серце в момент зустрічі з особою другої статі, той покохає.

Бахур - полюбовник, залицяльник.

64. Запічок - заглибина в комині печі різної величини, частіше з боку припічка і полу. Тому Дідона, щоб дістати кресало, "скочила на піл". В запічку, де завжди сухо, звичайно тримали кресало і трут. Трут робили з відвареного в гречаному попелі гноту, ганчірки або висушеного гриба, який через це мав назву трутовик. Іскра, одержана від удару залізного кресала об камінь, запалювала трут. Трут завертали в клоччя - грубе волокно, відходи під час обробки льону або конопель - і роздували вогонь.

65. Стояв у неї на городі - чому очерет складений на городі, а не в дворі, де стоять садибні будівлі, копиці сіна, соломи та ін.? У садибі двір (інколи обгороджений) - зовсім не те саме, що город. Город обробляється і на ньому можна ставити ожереди, копиці тощо тільки тоді, коли достигла городина зібрана, а нова ще не посаджена. У даному разі саме так стоїть справа зі скошеним на паливо очеретом. Його звичайно косять на самому початку зими, коли тільки став лід на стоячих водах і ще не випав великий сніг. Город, що спускається до низу, в цю пору пустує і на ньому зручно складати очерет. До весни увесь він чи більша частина його буде спалена.

Костер - тридцять кіп пов'язаного в кулі очерету. В копі - 60 кулів.

66. Послала душу к чорту в ад - всі, хто накладає на себе руки, - вчиняє тяжкий гріх, якому немає прощення. Самогубцям уготовані вічні муки в пеклі (III, 71).

ЧАСТИНА ДРУГА

3. Палінур - керманич на човні Енея. Згідно з легендою. Палінур був кинутий у море з волі богів, ворожих троянцям, а коли вибрався на берег, загинув від рук тубільців. Його ім'ям був названий мис на південно-західному узбережжі Італії, в області Луканія. В "Енеїді" Вергілія Еней ще зустрінеться з Палінуром у підземному царстві Плутона (Вергілій. - Кн. 6. - Ряд. 337 - 387).

4. Шпує - дуже бризкає, хвилюється.

5. Ацест - легендарний цар Сіцілії, родом з Трої. Цим пояснюється, що "Ацест Енею, як би брату, Велику ласку показав".

7. Як водиться у подібних випадках, несподіваних гостей почастували тим, що тримали у запасі для такої нагоди, - салом, ковбасою, а оскільки вони з

далекої морської дороги зголодніли, то подали й тетерю (гарячу страву), яку можна приготувати нашвидкуруч: накришити у кип'яток сухарів, засмажити цибулею на олії, посолити - і тетеря готова. Сало - воно ще не раз буде згадуватися в "Енеїді". З прадавніх часів його місце у харчовому раціоні українського народу дуже значне. Серед харчових припасів, які, збираючись на війну з рутульцями, готує військо царя Латина, на першому місці - сало і пшоно (IV, 98). З салом пов'язана велика кількість народних приказок, оповідань, анекдотів. Напр.: "Ой якби-то було так, щоб я царем стався - сало б їв, з салом спав, салом би вкривався". Ковбаса - традиційний спосіб її приготування: "Свиняче м'ясо з салом порізати на шматочки, посипати сіллю, перцем і цим фаршем наповнити вимиті свинячі кишки, спекти в звичайній печі, а перед подачею на стіл піджарити" (Маркев ич. - С. 155).

Решето - господарська річ для просівання чого-небудь. До дерев'яного круглого обода знизу кріпиться сітка, через яку просіюють (зерно, крупу). Те ж, що й сито, тільки в останнього густіша сітка (для борошна, товченої макухи та ін.). Решето чи щось інше, використовуване як хлібниця, ставили обов'язково посередині стола, щоб гостям було зручно брати нарізаний хліб. Хліб - усьому голова, споконвічна пошана до "святого хліба" глибоко коріниться в народній свідомості. Хлібина на покритому скатертиною столі - неодмінний атрибут патріархальної хати, надто в святковий час.

8. Пашкети в кахлях - "Не маючи пашкетних форм, заможні селяни готують цю страву в кахлях. Замішують пшеничне тісто з маслом і з молоком, обкладають цим тістом кахлю, перше змазавши її маслом, кладуть гусячі нирки, печінку, кусочки м'яса, заливають товченою печінкою, закривають все це краями того ж тіста і ставлять у піч пектись - поки буде готове" (Маркевич. - С. 157).

Кахлі - поширені і зараз керамічні плитки для личкування (облицьовування) стін, печей тощо.

Сита - розведений водою мед або медовий відвар на воді.

Зразову до рижків печінку - зрази - страва з яловичини: скручений биток з м'яса, в даному разі з печінки, з начинкою. Рижки, рижики – їстівні гриби.

9. В сей день його отець опрягся - Еней прибув до Сіцілії якраз через рік після смерті свого батька Анхіза на цій землі. Опрягся - в бурлескній манері, зневажливо, мов про скотину: помер.

Чикилдиха - назва гіршого гатунку горілки.

10. Громчуя - об'єднана місцем проживання чи родом занять, або тим І другим

спілі, нігті, людей. Громадські зібрання, сходи відігравали винятково важливу роль у суспільному житті. Показовий приклад – козацькі ради на Запорізькій Січі. Нар.:

Громада - великий чоловік. Як громада скаже, так і буде.

11. Поставити обід старцям - за давнім звичаєм, на похороні і поминках обов'язково влаштовували обід для старців.

12. Книш - хлібний виріб з пшеничного, інколи житнього і гречаного борошна; по краях тісто розпліскують коржем і завертають наверх так, що воно сягає тільки до половини книша. Зверху книш змазують салом або олією. Приготування книша з житнього і гречаного борошна: "Вчинити житнього тіста, замісити гречаним борошном; коли підійде, викачувати на столі; ліплять книші з допомогою ложки, яку опускають перед цим у розтоплений свинячий смалець. Зліпивши, сажають у піч, а вийнявши, знову змазують смальцем" (Маркевич. - С. 154).

Коливо - ритуальне блюдо, обов'язкове на поминках; кутя з пшениці, розведена ситою. Перш, ніж приступити до страв під час поминального обіду, споживають коливо, обов'язково згадуючи при цьому добрим словом покійника: "Царство небесне, пером земля над ним! Нехай со святими почиває та й нас дожидає!.." (Номис. - С. 8).

Хазяїнів своїх ззивали - тобто сіцілійців, на землі яких у даний момент перебували троянці.
Сити із медом наситили - тобто розвели водою (квасом) мед; настояли мед на чому-небудь (див. також коментар: II, 8).

Пішла на дзвін дякам копа - копа - полтина (К.), тобто п'ятдесят копійок. Дати на дзвін - заплатити, щоб дзвонили в церкві за упокій душі. Нар.: Дзвонять за упокій душі (Номис. - С. 160).

13. Подана в помірному гротескно-жартівливому тоні картина приготування поминального обіду. Поминки - не бенкет, багатий стіл з різноманітними та вишуканими наїдками й напоями, приправами та делікатесами тут буде недоречним. Готуються звичайні, повсякденні страви. Аби тільки обід був добре приготовлений та щоб усім, хто прийде вшанувати покійного, вистачило їжі. На поминки кликати не обов'язково, приходять усі рідні, близькі, сусіди. Старці сходяться з усієї округи. Звичайно, з цієї нагоди найбільше наварили борщу, який за кількістю компонентів та способів приготування (залежно від локальних умов і пори року) не має собі рівних серед інших страв української кухні. Борщ - головна страва обіду. Порівняно з іншими стравами, борщ займає, можна сказати, чільне місце у фольклорі. Нар.: Добрий борщик, та малий горщик. Старий стару хвалить, що добрий борщ варить (Номис. - С. 92, 173). Менше від борщу, хоч зовсім не набагато, варять юшки (п'ять казанів

проти шести - дивовижно витримана загальна співрозмірність між собою найбільш поширених страв, кількість визначає І питому вагу в порівнянні з іншими стравами). Юшка, так само як і галушки, - страва загалом на сніданок та вечерю. Треба зауважити, що під "юшкою" часто розуміли бідняцьку, убогу страву. Іван Вишенський, картаючи черевоугодників-єпископів, докоряє їм бідняками, які "юшечку хлебчуть". Звідси нар.: Перебиватися з юшки на воду. М'ясом хвалиться, а воно і юшки не було (Номис. - С. 51). Тому, коли юшка не бідняцька, як правило, це підкреслюється.

У коментованій строфі Іван Котляревський зазначає, що в усі казани спочатку поклали варити м'ясо - отже, обід багатий. Галушки - давніші способи приготування: "Взяти гречаного борошна, підбити на воді досить густо, кидати ложкою у киплячу чи посолену воду, півгодини покип'ятити, покласти олії або масла чи засмажити салом з цибулею і подавати" (Маркевич. - С. 152).

Приєднана в кінці строфи до звичайних на поминках страв "тьма" варених баранів, "курей, гусей, качок печених" - гротеск, очевидне для сучасників Івана Котляревського поєднання несумісного. З другого боку, обкладені горами печені демократичні вагани з борщем - на місці. Вони співзвучні стилеві поеми, уже готують переростання в наступних строфах поминок у п'яне гульбище.

14. Цебер - велике дерев'яне відро, мало вигляд зрізаної діжки з дужкою зверху.

Вагани - видовбані з дерева великі продовгуваті миски у вигляді коритець, з яких їли гуртом страву козаки на Січі, в походах, громадою на обідах, поминках і т. ін. Спільне споживання страви з однієї посудини мало у певних випадках ритуальне значення, символізувало братерство, мир І згоду між учасниками трапези.

"Со святими" - кондак, коротка молитовна пісня в поминальному обряді православної церкви. Співом "со святими" відкривалася заупокійна служба. Потім священик благословляв трапезу і починалися поминки.

15. Еней і сам со старшиною - як і в реальному тогочасному житті, в "Енеїді" виразно розмежовані суспільні стани: народ, простолюд; над ним - старшина, дворяни; над старшиною - вища знать, державці, Олімп. Одначе цікаво, що в першій частині поеми розмежування далеко не таке виразне, як у наступних. У Дідони всі троянці бенкетують за одним столом; Еней І поведінкою, і способом життя не вирізняється з-поміж інших троянців, які при зустрічі з Дідоною лають його останніми словами. А тут - Еней уже сідає за стіл "со старшиною", народ тримається окремо. Це – свідчення того, що між написанням першої і другої частин поеми був період коли не тривалий у часі, то принаймні

позначений інтенсивним творчим розвитком митця, реалістичною конкретизацією і поглибленням його задуму.

Півкіпки - 25 копійок (див також коментар: I, 10). Шпурнув в народ дрібних, як ріпки - кидати в народ під час поминок, а також різних урочистостей монети - давня стійка традиція.

Як ріпки - найдешевших (дрібних). Ріпа належала до найбільш поширених, доступних городніх культур. Солодкуваті на смак, білі, жовті, часом червоні або фіолетові корені ріпи першим ділом клали у страву. І при нестатках - ріпа завжди під рукою, завжди може виручити. Нар.: Ріпа - утіха жінці (Номис. - С. 243).

16. Перелоги - корчі, судороги.

Мисліте по землі писав - Мисліте - назва літери "М" у слов'яно-руській азбуці. Мисліте писати - плутати сп'яну ногами.

17. Півквартівки - півкварти, півкухля (К.). Це трохи більше півлітра.

Кухоль - і посудина, і інколи міра рідини. Містив одну кварту.

Імбир - дорогі привозні прянощі з коренів імбиру, який росте у південних країнах.

18. Не вомпили - не вагалися, не витрачали часу.

Вомпити - вагатися, мати сумнів.

Похмілля на другий день після поминок по батькові Енея Анхізові переростає у широкий п'яний розгул - з музиками, танцями дресированих ведмедів, перебійцями. Гуляння тривало "без просипу неділь із п'ять", аж поки втручання злої Юнони не поклало йому край. Зважаючи на звичаї тогочасного панства - це не таке вже й перебільшення. Гуляли тижнями, звичайно, не поминаючи, а під час ярмарків, на різдво, Великдень, інші свята, до яких приурочувалися сімейні торжества. Перетворювати поминки на п'яне гульбище, напиватися до безтями, та ще й поминаючи батька, - неподобство. Таке міг собі дозволити тільки Еней - безтурботний гульвіса, яким він змальований у перших частинах поеми. Досить порівняти поминки Анхіза в другій частині і зображення поховання та поминок убитих воїнів у шостій (строфи 87 - 93), де Еней виступає як розважний і мудрий ватажок, а троянці - свідомими свого обов'язку мужніми воїнами, щоб побачити, якої значної еволюції зазнав задум "Енеїди" в тривалому процесі її написання.

19. Ігрища - різноманітні групові ігри, розваги у святковий день.

Притаманне Котляревському "яскраве видіння реального світу і найбільшою мірою конкретне його відтворення" (А. Шамрай) виявилося у наведеному

малюнку надзвичайно виразно. Дуже насичена, жива картина святкового гуляння в господі українського пана. Це вже далеко не поминки. Немає обов'язкових у такому випадку столів для старців. Публіку розважають школярі, хором співаючи канти, тут же скачуть халяндри цигани і, звичайно ж, всюдисущі кобзарі та лірники зі своїм репертуаром на всі випадки життя. У вікон школярі співали - "Численні мемуарні і літературні матеріали свідчать, що семінаристам або бурсакам того часу доводилось (...І гуртом збирати подаяння, співаючи канти... Ця давня традиція українських шкіл була ще жива в той час" (Волинський П. К. Іван Котляревський. - К., 1969. - С. 21).

Халяндри циганки скакали - цигани були неодмінними учасниками будь-якого святкового, ярмаркового дійства. Халяндри - циганський танець (К.). Подаючи панораму ярмарку в "Салдацькому патреті", Г. Квітка-Основ'яненко згадує й циганів: "Циганка ворожить та приговорює: "І щасливий, уродливий; чорнява молодиця за тобою вбивається; положи ж п'ятачка на рученьку - усю правду скажу..." Циганчата танцюють халяндри та кричать не своїм голосом, мов з них чорт лика дере".

Водили в городі музики - звичай наймати музики і, танцюючи, водити їх за собою по селу, чи місту, чи то ярмарку, досить відомий. В тому ж "Салдацькому патреті" Г. Квітки-Основ'яненка читаємо: "А там, чути, скрипка гра з цимбалами: Матвій Шпонь та продав сіль, рощитавсь і грошики вчистив, та й найняв троїсту і водиться з нею по ярмарці. Вже й шапки катма, десь кинув її на когось та й відбіг. Іде й співає, а де калюжа, тут і вдарить тропака. Забризкався, захлюстався... Еге! та не мішай йому! Він гуля!.."

20. Присінки - прибудова перед входом до якого-небудь приміщення, ганок з накриттям.

Аж ось прийшов і перебієць - бої кулачні, різні види боротьби, змагань - дуже давня традиція в житті всіх народів, що в різних модифікаціях живе і в наш час. Серед настінних розписів на світські теми Софії Київської зустрічаємо зображення борців. Цікаво, що борці Дарес і Ентелл представляють різні суспільні прошарки, хоч різниця між ними в поемі ледве намічена. Дарес "убраний так, як компанієць", тобто належить до привілейованого, багатшого козацтва. Утворені наприкінці 60-х років XVII ст. кінні компанійські полки були під командуванням і на особистому утриманні гетьмана. Щось близьке до гвардії. В кінці XVIII ст., уже в часи Котляревського, компанійські полки входили до складу регулярної російської армії як легка кавалерія. Інколи "компанійцями" називали просто багатих козаків (див. :Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. - К., 1969. - С. 25).

У Вергілія Дарес - з троянців, що пустилися мандрувати з Енеєм. Проти компанійця Дареса виставляють "тяжко смілого" і "дужого" Ентелла, причому підкреслено його демократичні, простонародні риси ("Мужик плечистий І

невклюжий" - II, 23; "Як чорноморський злий козак" - II, 31; "Сильно храбровався, Аж до сорочки весь роздягся" - II, 31). У Вергілія Ентелл місцевий, прибув у Сіцілію разом з царем Ацестом. Обов'язковим ритуалом, який передував власне боротьбі, бійці, були словесні перепалки, розпалювання себе й противника лайкою, якомога образливішою.

21. Мазка - кров з розбитого носа, обличчя.

Бакаляр - школяр.

22. Пудофет - важкий на підйом (К.).

24. Тімаха - тут у значенні: бідолаха.

25. Погудка - вість, повідомлення.

27. Зітру, зімну, мороз як бабу - порівняння походить від народної казки про бабу та мороза. Нар.: Давить, як мороз бабу (Номис. - С. 78).

29. Кислиці, ягоди, коржі - ягодами на Полтавщині називають вишні.

Описуючи бенкет небожителів в іронічно-приземленому тоні, І. Котляревський виходить з народних уявлень про рай, де вічно блаженствують обіч вседержителя та святих праведники. Виникає мотив, який І. Котляревський широко розгорне далі в картинах відвідання Енеєм раю (III, 116 - 125). І тут, і там райські наїдки - головним чином дитячі ласощі, тільки в третій частині вони названі повніше.

30. Мурий - темно-сірий або сіро-бурий із темнішими і світлішими смугами.

31. Як чорноморський злий козак. - у 1782 р. частина козаків зруйнованої влітку 1775 р. Запорізької Січі за їх проханням була переселена з дозволу уряду на землі між річками Кубань і Єя. За першими переселенцями потяглися інші, й не тільки колишні запорожці. Було утворене

Військо Чорноморське, в якому на перших порах були заведені порядки, подібні до запорозьких. Тут довше, ніж деінде, затрималися давні козацькі традиції, коли не за самою суттю, то принаймні за формою. У п'єсі І. Котляревського "Наталка Полтавка" Микола, сирота "без роду, без племені", збирається іти в Чорноморію: "Люблю я козаків за їх обичай!" (дія друга, ява перша).

32. Уже було зазначено, що в "Енеїді" Вергілія (Вергілій. - Кн. 5. - Ряд. 375 - 425) Дарес (Дарет) - троянець, а Ентелл - місцевий, сіцілієць. Тому покровителька троянців Венера просить Зевса підтримати Дареса.
33. Бахус - у римській міфології бог виноградарства й виноробства (в грецькій міфології - Діоніс), син Зевса і дочки фіванського царя Кадма Семели.

36. Марс - у римській міфології бог війни (відповідно у грецькій -Арес), перебуває у досить близьких стосунках з Венерою і сприяє троянцям (див. далі коментар: VI, 15).

Ганімед - виночерпій у Зевса.

Пуздерко - похідний погребок, буфет.

37. Нар.: Цибульки під ніс дати (Номис. - С. 81).

38. Нар.: Слуха джмелів. Дав йому лупня добре - довго буде джмелів слухать! (Номис. - С. 77).

39. Трохи не цілую гривняху - гривня - в різні часи мала різну цінність. Ще в Київській Русі - срібний зливок вагою близько фунта (фунт - 409,6 грама). Від слова "гривня" походить назва "гривеник" - срібна монета вартістю в десять копійок. Гривнею називали ще мідну монету в дві з половиною-три копійки. Слово "гривняка" вжито тут в останньому значенні.

40. Литва, литвини - жителі степової України так звали не тільки литовців, а всіх, хто жив на північ від Десни (див.: Основа. - 1861. - Кн. 1. - С. 265). Отже, литвинами звали жителів як Білоруського, так І Українського Полісся. "Отож під ім'ям Литва, що... в історичних джерелах вперше згадується під 1009 роком, впродовж століть виступали, крім власне литовців, також і латиші, і поляки, і білоруси, й українці Полісся... Саме в світлі цього й слід сприймати популярність на Україні прізвищ типу Литвин, Литвиненко, Литвяк тощо та відповідних назв населених пунктів" (Непокупний А. П. Балтійські родичі слов'ян. - К., 1979. - С. 42).

41. Ярміз, ярміс - спосіб, засіб; учиняти ярміз - тут у значенні: повернути на свій лад, зробити по-своєму, накоїти лиха.

Патинки - жіночі черевики, туфлі.

Пішла в Ірисині будинки - в античній міфології Ірися (Ірида) – богиня райдуги, прислужниця богів, передовсім Юнони. Виступає посередницею між богами і людьми (як райдуга з'єднує небо і землю).

42. Хижа, хижка - кладовка, чулан у хаті; вхід туди - із сіней. Хижка не мала вікон.

Принесла лепорт - принесла рапорт. Вираз із тогочасної армійської термінології.

Ліжник - домоткана, груба шерстяна ковдра.

43. Пригадаймо, що троянці мандрують без жінок. Вони ніде не фігурують до цього епізоду, і далі І. Котляревський зовсім забуде про них. Змальовуючи

картини українського побуту, подаючи у травестійній формі той чи інший епізод Вергілієвої "Енеїди", письменник бере те, що йому в даний момент потрібне, трактує героїв так, як йому зараз треба, зовсім не зважаючи на те, в образі кого вони вже з'являлися або ще з'являться в поемі. Це важлива прикмета "Енеїди". Приміром, у першій її частині Венера відвідує свого батька Зевса в образі старосвітської української молодиці (I, 14). У другій частині - прибуває до Нептуна "в своїм ридвані, Мов сотника якого пані" (II, 69). У п'ятій - приносить сину Енеєві викуване Вулканом бойове спорядження в образі осяйної небожительки "на хмарі" (V, 43). На початку шостої частини постає в образі бідової маркитанки (VI, 6). Дослідник "Енеїди" Ієремія Айзеншток слушно підкреслював: "Цілком очевидно, що цей образ творився в кожному окремому випадку самостійно, не оглядаючись на інші згадки про нього в поемі. Будь-яка згадка про Венеру в поемі має ряд конкретних живих побутових деталей, але ці окремі деталі живуть розрізнено, кожна сама по собі, вони не мають найменших претензій дати в своїй цілості якийсь єдиний, цільний образ, тим більше – образ типовий" (Котляревский Й. Сочинения. - М., 1969. - С. 26). Те саме стосується образа Енея, інших персонажів поеми. Еней втілює в собі окремі риси українського національного характеру, зокрема відчайдушного, щирого в дружбі і грізного в бою козака-запорожця, але він не має сугубо індивідуальних, тільки йому притаманних рис. У кожній ролі (женихання з Дідоною, поминки по Анхізові, мандрівка в пекло, гостювання у Латина і т. д.) він живе обособлено, про якийсь суцільний характер, тим більше поданий у розвитку, говорити не доводиться. Зумовлена загальним історико-літературним розвитком відмінність між Енеєм перших і останніх частин поеми - то вже зовсім інша річ.

44. Нар.: Сняться комусь кислиці, та не знає к чому (кислиці бачить у сні - також і проти плачу. - Номис. - С. 168).

45. Бероя - в "Енеїді" Вергілія - дружина троянця Дорікла. її образ приймає Ірида, підбурюючи жінок підпалити троянські кораблі.

46. Бахурують - ведуть розпусне життя.

48. Пайматуся - пестливе від "паніматко".

Скіпки, тріски, солому, клоччя - послідовність у переліку горючого матеріалу відповідає порядкові в приготуванні вогнища. Спочатку – тонко настругані скіпки, на них зверху кладуть більші за розміром тріски, потім - солому. В клоччя вкладають запалений від кресала трут, роздувають І підпалюють цим клоччям вогнище.

49. Байдак - річкове судно з однією щоглою. Запорізькі козаки споряджали байдаки також як військові судна, виходили на них у Чорне море.

Пороми - плоти, взагалі несамохідні плавучі споруди. Дерев'яні човни, судна шпаклювали і щілини на них заливали смолою, підводну частину суцільно покривали дьогтем.

50. Тріщотки - дерев'яний прилад, калатало, яким скликали людей на пожежу, громадський збір тощо.

51. Олимпських шпетив на всю губу - уже зазначалося, що у поемі Вергілія глибока пошана до богів - найважливіша риса Енея. Постійним означенням його є "побожний", "божистий". Комічним контрастом до цього служать лайки героя "перелицьованої "Енеїди" на адресу небожителів, не виключаючи й матері Венери та Зевса-громовержця.

53. Тризубець - рибальське знаряддя, атрибут влади бога морів Нептуна; служив для нього також чудодійним жезлом, який міг викликати морську бурю або заспокоювати її. Базаринка - подарунок, хабар. Походить від польського basarunek - штраф, грошове стягнення за нанесені рани чи каліцтво.

54. Плутон - бог підземного царства, земних надр. Його палац відвідає Еней під час мандрівки з Сівіллою в підземне царство (III, 110 - 115).

Прозерпина - дружина Плутона, втілення всього недоброго на землі.

55. фурцює добре навісна - фурцює - гасає, скаче.

56. Пустіть лиш з неба веремію - веремія - крик, метушня, замішання. Пускати, крутити веремію - несподівано напасти, внести замішання. 59. У 59 - 61-й строфах змальований знахар, вельми примітна постать у народному житті ще з прадавніх часів. З прийняттям і подальшим утвердженням християнства роль знахарів поступово зменшувалася, хоч у кінці XVIII ст. була ще досить помітною. Звичайно знахарі були досвідченими, бувалими людьми, зналися на народній медицині, ліками І порадами допомагали кожному, хто до них звертався. На певному рівні народної свідомості й культури магія, зв'язок з вищою чудодійною силою органічно пов'язувалися з розумом, життєвим досвідом, професійною вправністю. Знахарів і знахарок, ворожок, таких як Сівілла у третій частині "Енеїди", народ відрізняв від чаклунів, чаклунок та відьом І певною мірою протиставляв їм. Вони могли боротися з нечистою силою, відводити відьомські чари. В "Конотопській відьмі" Г. Квітки-Основ'яненка "стар чоловік і непевний" Демко Швандюра "знімає чари" відьми Явдохи Зубихи, яка зробила так, що замість неї козаки "прєхваброї сотні конотопської" порють різками на виду у всієї громади вербову колоду. Упир і знахур ворожить - у Котляревського упир - жива людина, яка знається з потусторонніми силами.

І добре знав греблі гатить - в народних уявленнях чоловік, який добре знався на водяних млинах, греблях, - знахар, ворожбит, в усякому разі дружній з ними. Він знає замовляння на випадок різних стихійних лих, уміє ладити з водяником (дядько Лев у "Лісовій пісні" Лесі Українки), щоб той постійно давав потрібну кількість води, особливо коли багато завозу, щоб не проривала вода греблі, не знесла млина під час повені; мусив знати ще багато інших тонкощів мірошницької справи. Гребля, вода, надто болото - місце, де любить оселятися нечиста сила. Нар:

Нехай тебе ті кохають,
Що в болоті грають.
Нехай тебе ті любують,
Що греблі руйнують.

60. Шльонськ - польська назва Сілезії, області, яка нині входить до складу Польської Народної Республіки і частково до Чехословацької Соціалістичної Республіки. Україна підтримувала давні торгові зв'язки з Сілезією, а через сілезькі ринки - з іншими землями Західної Європи. Крім прядива, сала, смальцю, воску та інших товарів, помітною статтею експорту були воли української степової породи.

61. Невтєс - в античних міфах - Навт, супутник Енея в його мандрах. Богиня мудрості Мінерна наділила Навта пророчим даром.

69. Машталір - кучер.

70. Із шаповальського сукна - тобто свита з грубого сукна домашнього виробу.

Тясомкою кругом обшита - обшита стрічкою із матерії.

71. Кобиляча голова - в українських народних казках фантастичне страховисько. Нар.: Стукотить, грукотить... "А що там?" - "Кобиляча голова лізе!" (Номис. - С. 231).

72. Коли, Нептун, мені ти дядько - Венера - дочка Зевса, який доводиться Нептунові братом, отже, вона племінниця останнього. Відомий також інший античний міф, згідно з яким Венера народилася з морської піни на узбережжі острова Кріт. Підлещуючись до володаря морів Нептуна, на це й натякає Венера, називаючи його хрещеним батьком. До того ж дядько з боку батька вважається ближчоюріднею, ніж дядько з боку матері.

75. Кіш - військовий табір, обоз.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

1. Сподар - господар, також - государ, цар.

Небіжчик - тут у значенні: бідолаха.

3. Це - пісенна строфа, одна на всю "Енеїду". Перелік пісень відкриває перлина в пісенній скарбниці українського народу - "Гей на горі та женці жнуть". Вона в перелицьованій, травестійній формі випливе в тексті поеми ще в четвертій частині (строфа 126) і натяком - у шостій (строфа 4). Сагайдачний Петро (рік народження невідомо - 1622) – гетьман українського козацтва, талановитий полководець. Під керівництвом Сагайдачного українські козаки здійснили ряд успішних походів, виграли кілька битв. Помер від рани, одержаної у битві з турками під Хотином. У пісні "Гей на горі та женці жнуть" фігурує також інший учасник цієї битви, запорізький кошовий, потім козацький гетьман Дорошенко Михайло (рік народження невідомо - 1628). Він користувався популярністю серед козаків, славився своєю хоробрістю. Загинув у битві під час одного з очолених ним походів на Кримське ханство.

Либонь співали і про Січ - пісень, де фігурує Запорізька Січ І запорожці, багато. Виходячи з тексту "Енеїди", якусь певну пісню назвати неможливо. Тут і в подальших рядках пісенної строфи Котляревський навряд чи мав на увазі конкретну пісню. Іде перелік історичних подій, яскравіше відображених у піснях, взагалі найпопулярніших пісенних сюжетів. Звичайно, в строфі, як і в усьому масиві українських народних пісень минулого, на першому місці за суспільною вагою та значенням - пісні про козацтво І Запорізьку Січ.

Як в пікінери набирали - шкіпери - в первісному значенні цього слова власне солдати, які мали на озброєнні піки (списи). Тут йдеться про так звану Пікінерію: в 1764 р. за урядовим розпорядженням на Україні були сформовані з козаків Полтавського та Миргородського полків чотири військовопоселенські пікінерські полки. В 1776 р. з частини козаків ліквідованої в червні 1775 р. Запорізької Січі були утворені ще два пікінерські полки. Пікінери були позбавлені козацьких привілеїв, мусили відбувати військову службу і разом з тим сплачувати податки, виконувати державні повинності. Особливо постраждав від Пікінерії Полтавський полк. У 1769 р. вибухнуло повстання двох пікінерських полків - Дніпровського І Донецького - на півдні Полтавщини (на території нинішніх Кобеляцького та Нехворощанського районів), яке було жорстоко придушене. Як мандрував козак всю ніч - сюди за змістом найбільше підходить пісня "Добрий вечір тобі, зелена діброво!" Крім тематичної ознаки, тут треба пам'ятати й про винятково високий естетичний смак І. Котляревського - знову конкретна вказівка на пісню дивовижної поетичної сили і глибини. Полтавську славили шведчину - теж надто загальна вказівка і

якусь певну пісню назвати неможливо. Йдеться, звичайно, про кампанію 1708 - 1709 років і Полтавську битву.

І неня як свою дитину З двора провадила в поход - мотив проводів матір'ю сина дуже поширений в українських народних піснях і на якусь певну пісню вказати важко.

Як під Бендер'ю воювали, Без галушок як помирали, Колись як був голодний год - можливо, в останньому рядку І. Котляревський мав на увазі якусь невідому нам пісню про голодовку в неурожайний рік, нерідке явище в усі давні, та й не такі давні часи. Одначе дослідники "Енеїди" згадку про воєнні дії під Бендерами і "голодний год" пов'язують з конкретним епізодом однієї з російсько-турецьких воєн. У 1789 р. російські війська під командуванням князя Г. О. Потьомкіна вели тривалу облогу турецької фортеці Бендери (нині місто Молдавської РСР, районний центр), яка закінчилася капітуляцією її гарнізону. Фаворит Катерини II бездарний воєначальник Потьомкін не дбав належним чином про постачання військ. Нестача провіанту, осінні холоди призвели до голоду, поширення епідемій. Подібні явища спостерігалися не тільки під Бендерами, а й під Очаковом, іншими фортецями, в інших епізодах численних російсько-турецьких війн протягом XVIII - початку XIX ст. Нар.: Бендерська чума. Добувсь, як під Очаковим (Номис. - С. 37). Не знав автор "Енеїди", коли писав ці рядки, що йому як учаснику походу проти Туреччини 1806 р. в чині штабс-капітана Сіверського драгунського полку доведеться воювати "під Бендер'ю". 4. Нар.: Швидко казка кажеться, та не швидко діло робиться (Номис. - С. 108).

5. Ся Кумською земелька звалась - в античні часи Куми - місто-держава на південному узбережжі Апеннінського півострова. Найдавніша грецька колонія в Італії.

7. Зо всіми миттю побратались, Посватались і покумались - названі види суспільно-побутових зв'язків, на яких трималася давня громада. Перелік по низхідній, за значенням. Побратимство - вища форма товариського єднання - було поширеним у козацькому середовищі (Низ і Евріал у п'ятій частині "Енеїди", побратими Назар і Гнат у п'єсі "Назар Стодоля" Т. Шевченка тощо). Сватами називалися не тільки рідні нареченого - нареченої, чоловіка - жінки, а всі, хто вступав у якусь обопільну угоду, купівлю-продаж та ін. Куми - хрещений батько по відношенню до батьків хрещеника і до хрещеної матері, батько дитини по відношенню до хрещеного батька, хрещеної матері.

8. Досвітки, вечорниці - вечірні зібрання молоді восени та взимку, на яких у буденні дні поряд з розвагами виконувалася певна робота (звичайно прядіння, вишивання), а в свята влаштовувалися гуляння. Інколи збиралися тільки на вечір, а спати розходилися по домівках, а інколи тут же в обраній і підготовленій для цього хаті дівчата гуртом лягали спати, а на світанні

вставали, готували з принесеного сніданок і продовжували свої заняття. Певне, звідси і слова-синоніми: вечорниці-досвітки.

9. В ніска (носа) - гра в карти. Кількість гравців не обмежена. Здають по три карти. Гравець зліва від того, хто здає карти, починає ходити, говорячи партнерові: "Іду під тебе носа".

В пари - див. коментар: I, 37.

В лави - гра в карти. Микола Гоголь у своєму словничку до "Енеїди" так пояснює цю гру: "...У лави грають звичайно ушістьох. Сідають за стіл три проти трьох, здають карту і кожен грає з тим, що сидить навпроти, не втручаючись у загальну гру. Старша карта бере, і кількість таких взяток означає виграш; на чиїй з двох сторін їх більше, ті виграють, а сторона, що виграла, дає тій, що програла, стільки ударів джгутом, наскільки перевищено набрані взятки" (Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. - М., 1952. - Т. 9. - С. 511). У помфиля - карточна гра, у якій старша карта - жировий валет.

Візок - див. коментар: I, 37.

В кепа - карточна гра в дурня.

В сім листів - тобто "в сім карт" (у старі часи карти називали ще "листами").

11. Нар.: Хата на курячій ніжці (Номис. - С. 201).

12. Жовна - набряк залоз на шиї.

15. Сівілла - у стародавніх греків і римлян - ім'я жінок-пророчиць. Вони були жрицями при храмах бога-провидця Аполлона (Феба), пророкували звичайно в стані екстазу, як це подано в бурлескно-зниженому тоні далі, у 18 - 19-й строфах третьої частини "Енеїди". У Стародавньому Римі найбільш відомою була Кумська Сівілла (із Кум). У сцені першої зустрічі з Енеєм Сівілла наділена рисами баби-яги, як вона постає в українській народній демонології. Далі - виступає в образі звичайної в ті часи баби-ворожки І шептухи. За віком Сівілла доводиться бабою, а то й прабабою Іванові Котляревському. Дівувала "при шведчині", яка припадає на 1708 - 1709 роки. Отже, "татарва набігала" пізніше, десь у 20-х, а то й на початку 30-х років. Сучасний історик О. М. Апанович пише: "Наприкінці XVII і в першій половині XVIII ст. вглиб української території татари, як правило, пробиратися вже не могли. На Лівобережній Україні в першу чергу терпіли від них Полтавський та Миргородський прикордонні полки, на Слобідській - Бахмут і Тор" (Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. - К., 1969. - С. 127).

Вважають, що згадана Сівіллою "перша сарана" - це особливо спустошливі нальоти сарани на південні українські степи у 1748 - 1749 роках. На боротьбу з нею були кинуті всі козацькі полки. Коли ж був трус, як ізгадаю - одинадцятитомним "Словником української мови" слово "трус" зафіксоване як у значенні: "метушня, сум'яття, тривога", так і в значенні: "Ретельний огляд офіційними особами кого-, чого-небудь для виявлення прихованого, недозволеного або вкраденого; обшук". Зміст коментованої строфи підказує, що це слово вжите саме в останньому значенні. Тут йдеться про якусь масштабну акцію, яка залишила по собі дуже недобру пам'ять у народі. Очевидно, автор поеми має на увазі так званий Генеральний опис Лівобережної України 1765 - 1769 років, проведений тодішнім царським намісником Рум'янцевим-Задунайським з метою підвищення податків і остаточного покріпачення селянства, ліквідації залишків політичної автономії України. І хронологічно слово "трус" – на своєму місці в розповіді Сівілли. Сівілла чи не єдиний з усіх неепізодичних персонажів "Енеїди" - звичайна селянка. Крім самохарактеристики, мови, про це говорить її одяг, поведінка, манери. На ній плахта з дерги (див. коментар: III, 51). Одержавши від Енея плату, Сівілла сховала "грошики в калитку, піднявши пелену і свитку" (IV, 4). М. Сумцов у статті "Побутова старовина в "Енеїді" (1905) зазначав, що селянки "так і тепер місцями зберігають гроші". Це можна сказати і про пізніші часи.

16. Сівілла, як знахарка і шептуха, перелічує хвороби і напасті, які може відігнати магічною силою відомих їй замовлянь. Тільки "на звіздах" українські ворожки, наскільки відомо, не гадали. Цим займалися віщуни І ворожки у багатьох інших народів, у тому числі стародавніх Греції та Риму.

Першою серед бід, з якими вдаються до ворожки, названа трясця, тобто пропасниця. Та під трясцею розуміли не тільки пропасницю, а й інші хвороби, що супроводжувалися високою температурою, лихоманкою. У відомих народних замовляннях минулого названо близько двох десятків видів трясці. Заушниця - нарив за вухом. Волос - нарив на пальці руки. Уроки - урок. або пристріт - неміч від лихого ока, тобто погляду поганого чоловіка, чи взагалі погляду в недобру годину (рос. сглаз). Віра в магічну силу людських очей відома з давніх-давен, знайшла вираз у біблії, інших письмових пам'ятках минулого. Переполохи виливати - тобто знімати психічну травму кимось або чимось переляканої людини. Ось один з народних способів виливання переполоху, записаний етнографами сто років тому: "Знахарка наливає в миску небагато води, окремо розтоплює віск і ллє його у воду, тримаючи миску над головою хворого. При цьому шепче: "Господи, поможи мені поворожити, переполох виливати хрещеному, нарожденому і найдений і напитаний, подуманий, погаданий, од всякої звірини" (К. с. - 1885. - Кн. 12. - С. 737). Такий спосіб застосовують, коли вважають, що людина налякана якоюсь твариною. По формі застиглого у воді воску знахарка вгадує, що злякало хворого. Переполох вважається вилитим, певне, разом з водою. Гадюк умію замовляти -

окремі знахарі нібито вміли скликати і замовляти змій, могли своїми заклинаннями врятувати людину, яку вкусила змія. На давніх картинках знахаря інколи малювали в оточенні змій.

17. Каплиця - культова споруда у християн, призначена для відправ І молитов. Становить собою невелику церкву без вівтаря, інколи – простий стовп з іконою. Тут - бурлескне змішування, ототожнення християнської каплиці з язичницьким храмом.

Там Фебові ти поклонись - Феб (ясний) - друге ім'я Аполлона. Бога сонця, бога-провидця, сина Зевса, брата-близнюка богині Артеміди. Культ поллона - один з найдавніших і найпоширеніших у Греції та Римі. Покровитель мистецтва і муз, бог лікування. Жерці храмів Аполлона були віщунами-провидцями. В ролі такого жерця виступає Сівілла, "ясного Феба попадя".

18. Сивиллу тут замордовало - в бурлескно-зниженому стилі зображено віщування Сівілли в стані пророчого екстазу.

24. Орфей - знаменитий співець, син Аполлона. Еней згадує одну з легенд про Орфея. Коли померла його кохана дружина Еврідіка, Орфей спустився у підземне царство Плутона, щоб повернути її на землю. Його спів і гра на арфі так зачарували владик підземного царства, що вони дозволили Еврідіці повернутися до живих, з тією одначе умовою, щоб Орфей дорогою жодного разу не оглянувся на неї. Орфей не витримав, оглянувся і втратив Еврідіку навіки.

Геркулес, Геракл - в античній міфології улюблений народний герой. Звільняючи людей від різних бід і страховищ, здійснив дванадцять легендарних подвигів. Один з них - виведення силоміць з підземного царства страшного триголового пса Цербера, що стеріг вхід до пекла, нікого не випускаючи звідти. У своїй травестії Котляревський уподібнює Геракла до героя української народної легенди Марка Проклятого, одначе не називаючи останнього. Марко Проклятий (або Пекельний) теж спустився у пекло, "всіх ортяк порозганяв" і визволив звідти козаків-запорожців. Легенда про Марка Пекельного, - український народний варіант сюжету про великого грішника, а разом з тим і варіант апокрифічного оповідання "Про збурення пекла", - у другій половині XVII ст. зазнала віршованої обробки (див.: Українська література 18 ст./ Упоряд. О. В. Мишанич. - К., 1983. - С. 185 - 192). Охвота - старовинний верхній жіночий одяг (див. також коментар: III, 93; VI, 20).

25. Тобі там буде не до чмиги - тут у значенні: буде погано, скрутно.

До шмиги - до речі, доладу, гаразд. Чмига, шмига - рівно вистругана дощечка, яка служить нівеліром при набиванні жорна у млині.

Як піднесуть із отцом фиги - тобто завдадуть великої неприємності, залишать у дурнях. Фіга - плід фігового дерева, інжир. Дорогі, привозні ласощі; сушені фіги - один з предметів чумацького промислу до Криму.

Лунь - хижий птах родини яструбових, зараз зустрічається рідко, хоч водиться на Україні майже повсюдно. Нар.: "Щоб тебе лунь вхопила!" (Номис. - С. 73).

26. Мені дай зараз за роботу - Сівілла уже вдруге нагадує про плату (вперше: "...і мені що перекинь" - III, 17), заздалегідь хоче вирвати плату за послугу, хоч добре знає звичай: наперед не платять. Еней пропускає повз вуха домагання скупої баби-яги, і та, ніскільки не образившись (торг є торг), продовжує давати свої настанови, а потім веде до пекла. Плату вона одержить уже після повернення з пекла.

Мусовать - міркувати, зважувати.

27. В лісу великому, густому, Непроходимому, пустому - у книзі мовознавця А. Непокупного це місце коментується так: "Тут увага мимоволі спиняється на слові пустий, яке контрастує зі своїми попередниками - густий, непроходимий (порівняймо прислів'я де густо, де пусто}, хоча воно й стоїть в одному ряду з ними як однорідне. Проте враження несумісності складається лише в нашого сучасника. Що ж до українського читача кінця XVIII ст., якому була адресована "Енеїда", то без сумніву прикметник пустий у поданому контексті він недвозначно сприймав як синонім дикого. Саме від слова пустий, дикий і утворилася назва, якщо скористатися виразом Котляревського, лісу великого, густого, нелроходимого - пуща" (Непокупний А. П. Балтійські родичі слов'ян. - К., 1979. - С. 99; див. також коментар: III, 132 - "Ходили в північ по пусткам").

28. Згідно з античними міфами, той, хто хоче повернутися назад з підземного царства Плутона, мусить мати при собі золоту гілку з чарівного дерева - символ життя. Взагалі золота гілка в легендах.багатьох народів - чудодійний талісман, який відкриває дорогу в недоступні місця або до скарбів. І. Котляревський переосмислює цей міф у дусі української народної творчості, легенд, пов'язаних з прадавнім, ще доби язичества, святом Івана Купала. Раз на рік, рів но опівночі в Купальську ніч (з 23 на 24 червня за ст. ст.) десь у глухому, дикому лісі зацвітає папороть. Хто зірве чудесну квітку папороті, той опанує таємничими силами, матиме змогу здійснити свої бажання, добуде закопані скарби і т. ін. Зірвати квітку папороті дуже нелегко не тільки тому, що вона рідко трапляється, а й тому, що її стережуть злі духи, нечиста сила. Інколи, щоб добути цю квітку, входять у спілку з нечистою силою. У наступних 29 - 33-й строфах поеми Еней у пошуках і добуванні золотої гілки зустрічає такі ж перешкоди, як і герої народних казок та легенд у походах за квіткою папороті. Народні купальські легенди використав і шанувальник "Енеїди" російський письменник М. Гоголь у повісті "Ніч під Івана Купала".

34. Бичня - обора, загорода для волів.

35. Година балагурна - слушна година.

Закамешились - забігалися, заклопоталися.

36. Починається прийняте у стародавніх греків та римлян гадання на кишках і тельбухах забитих у жертву богам тварин. У нашого народу такий звичай не зафіксований. Тут, як і в багатьох інших місцях, бурлескне поєднання античності з сучасною І. Котляревському українською дійсністю служить щедрим джерелом комічного. Православні попи і дяки в ролі язичницьких жерців! Треба пригадати, що християнська церква не велить особам духовного сану не те що вбивати (хай і тварин), а навіть носити зброю. Про рідкісні історичні винятки не говоримо. Наприклад, благословення православною церквою збройної боротьби проти татарського іга напередодні Куликовської битви 1380 р. Нагадаємо поєдинок перед битвою ченця Пересвєта з татарином Челубеєм (В "Енеїді": "Чернець Мамая як побив"; IV, 40) та ін.

38. Прасунок (фрасунок.) - скорбота, незгода. Прасунок лихий – зла неміч (К.).

40. Шкапові чоботи - тобто чоботи, пошиті з кінської шкіри.

41. Не галіте - не поспішайте. Галити - квапити, гнати притьмом (див. також: "На бой дивитись всяк галивсь" - VI, 125).

44. Сон - це брат смерті. Тому біля самого входу в підземне царство Плутона (царство мертвих) перебувають Дрімота і Зівота. Подібні уявлення живуть в українській народній демонології. Так, у "Лісовій пісні" Лесі Українки "Той, що в скалі сидить", хоче забрати вбиту зрадою коханого лісову русалку Мавку в царство "тьми й спокою", "в далекий край, незнаний край, де тихі, темні води спокійно сплять, як мертві, тьмяні очі..." (Українка Леся. Зібр. творів: У 12 т. - К., 1976. - Т. 5. - С. 269).

Тімаха - тямковитий, кмітливий, спритний, молодецький. Сам І. Котляревський у словнику-поясненні до "Енеїди" подав російський відповідник - "повеса".

45. Артикул - тут у значенні: прийом з рушницею.

Чума - недарма ця хвороба стоїть першою у караулі, який вишикувався за спиною смерті. Найстрашніше людське лихо в давні часи. Періодичні пандемії чуми забирали більше жертв, ніж війни. Правда, інколи чумою називали інші епідемії та пандемії, які спричиняли велику смертність. У XIV ст. Пандемія чуми, яку вважають найбільшою в історії Європи (так звана "чорна смерть"), за кілька років забрала кожного четвертого жителя континенту (близько 25 мільйонів). Залишалася вона грізним бичем людства і у XVIII та XIX століттях. На Україні особливо пам'ятною, чи не найбільш спустошливою за все XVIII ст.

була люта морова пошесть 1738 - 1740 років, яка надовго лишилася в народній пам'яті. Чумою нерідко супроводжувалися численні війни з Туреччиною. Фразеологізм "бендерська чума" до цього часу живе в нашій мові (див. коментар: III, 3).

Харцизство - розбій, грабіж. Теж дуже дошкульне і поширене лихо, особливо в часи воєн і розрух.

Парші - заразне захворювання шкіри. На уражених ділянках шкіри випадає волосся.

Холера - одна з грізних епідемічних хвороб.

46. Це сімейна строфа. Тут названі члени патріархальної сім'ї, ближчі і дальші родичі, які могли чинити зло, порушувати заповіді сімейного життя.

Свояк - брат дружини.

Шурин - тут у значенні: брат чоловіка.

Зовиця -сестра чоловіка.

Ятровка - дружина чоловікового брата. Сучасного читача може здивувати, що в ряду "злих" родичів не згадана теща. Тут треба нагадати, що йдеться про старосвітську патріархальну сім'ю з її укладом, коли жінка йшла в сім'ю чоловіка і родичі з боку жінки не втручалися у її сімейне життя. Більшість "злих" подано тут з позиції невістки, жінки-дружини, хоч вона й сама фігурує в цьому ряду, навіть відкриває його. У давніх народних піснях теща ніде не фігурує у негативному плані, до неї тільки шле свої плачі-жалі безправна і зневажена чоловіконою родиною дочка. "Зла теща" з'являється тільки із занепадом патріархального укладу та емансипацією жінки в родинному і громадському житті.

47. Представлений тодішній нижчий і середній ноліцейсько-судовий апарат. Від найнижчої ланки до вищих - повітового та міського масштабу.

Каламар - чорнильниця.

Дєсигський - найнижчий щабель в поліцейсько-судовій ієрархії. Звичайний селянин, вибраний громадою і схвалений начальством для виконання поліцейських обов'язків на своєму кутку. Часом несе сторожову службу, бере участь у збиранні податків, взагалі є помічником сільського старости. Посада десяцького на Україні з'явилася із введенням губернського адміністративно-територіального поділу у 1782 р. і проіснувала аж до Жовтневої революції. Нар.: Дoти чоловік добрий, доки його десятником не нарядили (Номис. - С. 21).

Соцький - нижчий поліцейський служитель на селі; виконував ті ж функції, що й десяцький. Над десяцькими і соцькими, які є зрештою частиною трудящого

люду, стоять "начальники, п'явки людськії", канцелярська братія, відома в народі під одним збірним іменем "писарі".

Ісправники все ваканцьові - посада ісправника (справника) введена за царювання Катерини II. Справник здійснював вищу поліцейську владу в повіті. "Ваканцьовий - зайвий" (К.) Мабуть, це претендент на посаду справника, вакансію. Річ у тім, що справника, так само як і предводителя дворянства (маршалка), на перших порах обирали з-поміж себе дворяни. Можливо, той, хто надіявся бути обраним на посаду справника, стажувався (вживаючи сучасний термін) на цій або інших посадах поліцейсько-судового відомства. Пізніше справника стали призначати без виборів на місцях губернські власті.

Стряпчий - помічник прокурора, інколи в його відсутності виконував прокурорські обов'язки. Взагалі знавець і тлумач законів.

Повірені - юристи, які вели чиюсь справу в суді за довіреністю клієнта.

Секретар - особа, яка відала канцелярією суду. Як знавець законів і юридичних процедур, секретар брав участь у слідстві та судовому процесі.

49. Моргух, мандрьох, ярижниць. п'яниць - грішні жінки, перелічені залежно від міри падіння, чим далі - тим більш пропащі (див, також коментар: III, 86).

З підрізаними пеленами. Стояли хльорки наголо - хльорка - жінка легкої поведінки (див. також коментар: III, 86). За давнім звичаєм, виявленій розпутниці обрізали косу, підрізали пелену і в такому вигляді водили по селу чи місту.

50. Діти гуртові - тобто позашлюбні діти, незаконнонароджені. Тут у значенні: діти, яких матері-грішниці погубили зразу після народження.

51. Охляп - без сідла.

Дерга - плахта з товстої і грубої вовняної тканини чорного кольору, яку носили старі жінки.

52. Баскаличитися - опиратися, противитися, артачитись. Стікс - за античною міфологією, річка в підземному царстві.

53. Цера - обличчя (К.); колір обличчя.

Ковтуни - зваляне в боруб'яхи волосся на голові. Франко це слово пояснює так: "Ковтун. Мова про довге волосся, що нечесане збивається в ковтун" (Франко. Приповідки. - Т. 3. - С. 459).

Повстка - повсть - виготовлений із вовни способом валяння цупкий матеріал.

Скомшитися - збитися в грудку.

55. З крючком весельцем погрібався - весло, на протилежній, тильній стороні якого є крючок.

56. Красний торг - торг, багатий товарами.

Миряни - всі люди, які не мають духовного звання і не належать до духовного сану.

57. Каюк - невеликий човен-плоскодонка з двома веслами.

58. Кагал - єврейська громада, тут у значенні: зборище, галаслива юрба.

61. Оскілками дивитись - дивитися вороже, неприязно.

62. Гиряві - у значенні: миршаві, злиденні, нужденні.

66. Півалтина - монета в півтори копійки. Уже в часи І. Котляревського старовинна, востаннє чеканилась при Катерині І (роки царювання 1725 - 1727). Назва грошової одиниці походить від татарського алти - шість.

Гони - дуже давня міра відстані, в різні часи в різних місцевостях її числове значення не було сталим. Означала довжину від 60 до 120 сажнів (сажень - 2,134 метра).

У бур'яні бровко муругий - триголовий пес Цербер, який охороняв вхід до підземного царства. Муругий - сірої масті зі смугами темнішого кольору.

70. Син свого часу, І. Котляревський у період написання перших трьох частин "Енеїди" обстоював гуманне ставлення до кріпаків, але не засуджував кріпацтво в цілому як систему. Звичайно, не треба забувати й того, що публічне засудження кріпацтва каралося законом. В урядових актах кріпаки - тільки "піддані", власність поміщиків, а не рівноправні громадяни держави. Кріпацтво, як у центрі Росії, так і на її околицях, переживало апогей, хоча разом з тим уже втрачало свою історично-економічну доцільність.

71. Мужчир - тут у значенні: ступка (див. також коментар: IV, 54).

72. "Чим тіло грішило, тим приймає муки за гріх" - ця сентенція лежить в основі давніх народних уявлень про пекельні муки.

73. Хльору дать - дати чосу (К.), нагонку; всипати.

Цехмістер - старшина цеху. Цехами звалися в містах об'єднання ремісників однієї або кількох близьких спеціальностей.

Ратман (нім. Каітапп) - радник; член міського магістрату, ратуші.

Бургомістр (нім. Burgermeiister) - міський голова. В часи Котляревського так звали старших членів міської ради. У старі часи в міському житті цехи

відігравали першорядну роль, тому перелік міських урядовців відкривають цехмістри. Син канцеляриста міського магістрату, І. Котляревський двадцятирічним юнаком сам починав службу в канцелярії і прекрасно знав "чиновну братію". Недарма через кілька років він залишив губернську канцелярію в Полтаві заради дуже нелегкого хліба домашнього вчителя в поміщицьких родинах. Досить сказати, що в ті часи поміщик міг записати неімущого вчителя своїх дітей у кріпаки. Можливо, саме це було причиною, чи однією з причин, що Котляревський через три роки залишив учителювання і поступив на військову службу. В усякому разі чиновникам у пеклі відведено друге місце - по табелю, так би мовити, суспільних гріхів - після панів, "що людям льготи не давали". Третіми в цій ієрархії побачимо осіб духовного сану вкупі з "розумними филозопами", до яких письменник теж немилосердний.

74. І всі розумні филозопи - тут цілком природне для давніх часів поєднання вчених і осіб духовного звання - поняття зливалися. Далі в строфі переплетені гріхи духовенства супроти доброчесності і "гріхи" вчених супроти традиційних уявлень про світ.

Крутопопи - перекручене на комічний лад протопопи (від грецького "протопапас" - старший батько) - старший духовний сан у православній церкві. Дане слово вийшло з ужитку ще на початку XIX ст., коли осіб у такому званні стали звати протоієреями.

Та знали церков щоб одну - вираз треба розуміти не в тому значенні, що особи духовного сану не повинні займатися гріховними земними справами, а лише пильнувати церковні діла. Тут маються на увазі священнослужителі, які відходили від православної церкви до католицької. Україна, в першу чергу Правобережна, протягом століть служила ареною конфронтації православ'я і католицизму.

Ксьондзи до баб щоб не іржали - спочатку в І. Котляревського було "ченці", потім замінено на "ксьондзи". Вжитий письменником вираз широко побутував у народній творчості, в численних анекдотах, примовках, оповідках про гріховні діла ченців і попів. Так, у поемі М. Некрасова "Кому на Русі жити добре" священик, зустрівшись із мужиками і завівши розмову про їхнє зневажливе ставлення до духовенства, найперше дорікає, що вони обзивають попів "породою жереб'ячою", складають "солоні приказки, Бридкі казки та співанки І всяку там хулу" (Некрасов М. О. Кому на Русі жити добре. - К., 1955. - С. 16). Для ксьондзів католицької церкви обов'язкова безшлюбність - целібат. У православній церкві целібату дотримується лише чорне духовенство (ченці) та вищі представники білого духовенства. Рядовий православний священик міг одружуватися, але в разі смерті дружини вдруге одружуватися не мав права.

75. Приданки - весільні гості з боку молодої, супроводжують її в господу молодого. В приданки беруть молодиць з сусідів і рідних молодої. Відома народна приказка: "Коня в позику не давай, а жінку в приданки не пускай". Її зустрічаємо серед інших українських народних приказок, записаних І. Котляревським і переданих російському фольклористові І. Снєгірьову для включення до збірки "Русские в своих пословицах" (1831).

76. Найважливіша заповідь патріархальної народної моралі: батьком є повну владу над сином, але й повністю відповідає за нього. Ця заповідь знайшла вияв у народному прислів'ї, яке зустрічається далі в "Енеїді": "Ледачий син - то батьків гріх" (V, 35).

78. Це "ярмаркова" строфа. Доба феодалізму : - доба стійких соціальних перегородок, жорсткої градації між соціальними верствами та всередині них. Маємо непоодинокі приклади того, як це відбилося в "Енеїді". Один з них - перед нами. В пеклі, як і в земному житті, торговий люд розміщений по низхідній - від значніших до дрібніших. Першими в ряду названі власники крамниць, крамарі. В них предметом торгівлі були товари фабричного виробництва, як тоді говорили - крам. Яке місце займали крамниці в торгівлі, видно з того, що крамарям виділено мало не половину "ярмаркової" строфи - з десяти рядків чотири. За крамарями тісняться інші, які жили з торгівлі. І між ними градація низхідна, від перекупки до продавця збитню (див. далі). Слово "крамар" і замикає строфу, на цей раз у широкому значенні - торговці взагалі.

Аршин підборний - на аршин (відповідає 0,71 метра) міряли крам при продажу. Підборний, значить фальшивий, коротший від установленого зразка. Такий зразок десь виставляли на доступному місці. Хоч у продавця аршин, як і інші міри (гирі, кухлі, відра та ін.), мусив мати офіційне клеймо, уніфікація їх була важкою справою.

Перекупки - ті, хто перепродували закуплені в інших товари. Становили досить значний процент професійних ярмаркових торговців.
Шмаровоз - у первісному значенні: той, хто підмазує (шмарує) коломаззю колеса возів. Осі і втулки коліс робили з самого дерева, тому змазувати доводилося часто. Шмаровозами називали також візників, їздових. На ярмарках вони розвозили за плату товари.

Міняйло - той, хто займається розміном грошей. У давні часи існував значний різнобій у грошових одиницях, єдиної твердо встановленої грошової системи не було. Міняйло на ярмарку був обов'язковою і вельми помітною фігурою. Він виконував роль банку, міняючи за певну винагороду гроші на монету, потрібну для розрахунку, займався також іншими фінансовими операціями.

...ті, що фиги-миги возять - фиги-миги - бакалія, ласощі, витребеньки. У словничку до третього видання "Енеїди" (1809) Іван Котляревський зазначив: "Фиги-миги - называется всякая греческая бакалея". Люди з такими товарами

мандрували на возі по селах та містах, продавали їх, а то й міняли на різну сільськогосподарську продукцію. Предметом продажу та обміну служили також лубочні картинки, книжки, цукерки тощо. Цих людей теж звали міняйлами. Міняйло Іцко виведений у повісті Івана франка "Boa constrictor". Про міняйлів писав Микола Некрасов у поемах "Коробейники" та "Дідусь Яків".

Що в боклагах гарячий носять - збитенщики. Збитень готували так: розводили на воді або слабкому пиві мед, рідше патоку, додавали різні пряності - лавровий лист, перець, гвоздику, імбир та ін. і кип'ятили. Пили його гарячим.

79. Гайдамака у первісному значенні: лайливе слово, означало "розбишака", "волоцюга". На українських землях, які входили до складу Польщі, у XVIII ст. так звали учасників народно-визвольної боротьби проти шляхти, в тому числі учасників найбільшого гайдамацького повстання Коліївщини у 1768 р. під проводом Максима Залізняка та Івана Гонти. Назва так і лишилася за ними, стала загальновживаною. Одночасно йшло переосмислення цього поняття, вживання його в позитивному значенні. Вирішальну роль у цьому відіграли твори Тараса Шевченка: "За святую правду-волю Розбійник не стане" ("Холодний Яр").

Коновал - ветеринар.

Кушнір - той, хто вичиняє смушки, хутро із шкіри.

Шаповал - той, хто виготовляє, валяє шерсть, войлок.

За що терплять пекельні муки всі паливоди і злодії - ясно. Інша справа з представниками різних професій у заключних чотирьох рядках строфи, їхній гріх полягає у тому, що вони ігнорують заповідь "не убий" (різники), завдають болю тваринам (коновали, ковалі, які кують, таврують коней, взагалі мають справу з вогнем, що містить у собі магічну, чудодійну силу), виготовляють різні вироби з шкіри та шерсті забитих тварин (кушніри, ткачі, шаповали).

Недоброго, негуманного в усі часи не бракує. Так побудоване людське життя. Одначе народна мораль не виправдовує, не називає добром жорстокість навіть неминучу, навіть спрямовану на благо людей. Особливо найбільшу жорстокість - насильне позбавлення життя іншої живої істоти.

Схвалювати вбивство, самому похвалятися ним, навіть коли йдеться про вбивство в бою лютого ворога або коли мова йде про тварину, годовану на пожиток людям, не годиться. Нар: Дай боже на пожиток! (Як колять кабана. Один дурень сказав "Боже поможи", так сміялись з його, поки й вмер - не забули. - Номис. - С. 7).

80. Шляхта - дворяни.

Міщани - міські жителі: торговці, ремісники та ін.

Були і панські, і казенні - за кріпосного права селяни ділилися на панських, що були власністю того чи іншого поміщика, і казенних, що були власністю держави, або, інакше кажучи, царського двору. Строфа наголошує на тому, що пекло розраховано на грішників усіх станів. Комічно обігрується догмат церкви "Перед богом усі рівні". Пекло, як і всесвіт, поділено на дві ворожі, взаємовідштовхуючі частини: "невірні і християни". Далі такий антонімічний поділ (тьма і світло, бог і сатана, добро і зло, верх і низ) фігурує не тільки в релігійному та соціальному аспектах, а й у зниженому, бурлескно-побутовому плані, в різноманітних, калейдоскопічне несподіваних поворотах.

81. У XVIII ст. відірване від живого життя, схоластичне віршування досягло просто незвичайних розмірів. Редакція журналу "Киевская старина", публікуючи у 80-х роках XIX ст. один із зразків такого віршування - "Панегірик Кочубеям", - справедливо зазначала: "Віршописання – хвороба наших предків XVIII ст. На нього витрачали багато часу в школах, до нього вдавалися з найнікчемніших приводів і не було, певне, більш-менш грамотної і скільки-небудь незайнятої людини, яка б не займалася цією справою.

Поезії у подібних творах не знайдете ніякої, пустота змісту, штучність побудови, важка форма, вбивчий силаб - такі їх прикметні риси. З неприємним почуттям берешся за подібні рукописи і з досадою кидаєш їх після кількох хвилин читання" (К. с. - 1887. - Кн. 6 - 7. - С. 495).

Тільки в народній творчості, деяких сатиричних, різдвяних та великодних віршах мандрованих дяків пробивалася свіжа і здорова течія, яка оплодотворила "Енеїду" - перший твір нової української літератури.

82. Мацапура - гидка, неприємна на вигляд людина. Це слово і зараз живе в народній розмовній мові. Вважають, що воно пішло від прізвища розбійника Павла Мацапури, який жив на Чернігівщині у першій половині XVIII ст. Про нього відомий документ - розпорядження Ніжинської полкової канцелярії 1740 р. (див.: К. с. - 1901. - Кн. 1. - С. 5 другої пагінації).

Розпинали на бику - бик - старовинне знаряддя тортур (аналогічне російській "кобыле"), дошка з вирізами для шиї і рук, яку на час покарання надівали на засудженого.

І восьму заповідь забувши - восьма з біблійних Мойсеевих заповідей - "Не укрядь". Строфа ця додана І. Котляревським до підготовленого ним самим видання "Енеїди" (1809). Вона спрямована проти першого видавця "Енеїди" Парпури Максима Йосиповича (1763 - 1828), який, скориставшись одним із списків "Енеїди", видав перші три частини поеми без відома і згоди автора. І. Котляревський лишився невдоволеним виданням.

83. В другім зовсім сих каравані - караван - тут у значенні: рухомий ряд, низка людей.

85. Пустомолки - іронічно переосмислене слово "богомолки".

86. Мандрьохи, хльорки і діптянки - зневажливі прізвиська жінок легкої поведінки; їх перелік подається по низхідній. Мандрьоха - одружена жінка, яка залишила сім'ю і пішла блукати по людях. Так називали й тих, які з незаконно народженою дитиною йшли з рідної домівки ("Катерина", "Наймичка" Т. Шевченка). Мандрьоха не завжди була пропащою жінкою, повією. Часто, зійшовши з дому, вона наймалася десь у чужих людей і жила самостійно. Таке явище було викликане тим, що жінка була в повній залежності від чоловіка і не мала права розірвати шлюб. У "Кайдашевій сім'ї" І. Нечуя-Левицького молодиця Мелашка, не витримавши знущань свекрухи, рушає з односельцями перед Великоднем до Києва, тут відстає від своїх і йде в найми. Таким чином Мелашка опиняється у становищі мандрьохи, хоч письменник і не вживає цього слова. Тільки через рік чоловік (Лаврін) знайшов Мелашку і вмовив повернутися додому.

88. Куделя - приготовлені для пряжі шерсть, льон або коноплі низького гатунку.

89. Манія - сурик, червона фарба. Вживається також у значенні "проява", "привид", "злий дух". І. Франко до записаного в рідному селі Нагуєвичі виразу "Манія якась мене сі вчепила" дає пояснення: "Вірять в існування якогось демона Манії, що чіпаєся людей і осліплює їх, мішає їх розум". Інший вираз "Ти, манійо якась!" - пояснює І. Франко, - "прикладається до гарної жінки, що баламутить чоловіка" (Франко. Приповідки. - Т. 2. - С. 377).

91. Це "відьомська" строфа. Віра в чари, в магічну силу ворожіння, чаклування з прадавніх часів займала значне місце в житті народу. Недарма в жіночому колі пекла ворожкам відведена ціла строфа (тоді як "ворожбитам і чародіям" у чоловічому колі присвячено один рядок - III, 79). Чари, спрямоване проти інших чаклунство засуджувалося дуже суворо. Були непоодинокі випадки самосуду та різних способів виявлення "відьом" (пригадаймо "Конотопську відьму" Г. Квітки-Основ'яненка, "Відьму" М. Коцюбинського). Нар.: Ворожка з бісом накладає. Хто ворожить, той душею наложить (Номис. - С. 4).

Відьом же тут колесували - колесування - справді пекельний спосіб кари, відомий ще з часів Римської імперії. На колесі карали батогами, бичами, також на смерть. У середні віки до колесування вдавалися в ряді країн Західної Європи, в Росії - з XVII ст., особливо часто за царювання Петра I (страти стрільців). Колесування було узаконене в затвердженому Петром I військовому артикулі (статуті).

На припічках щоб не орали - про жінок, які жили тільки з ворожіння, говорили: "Вона на припічку оре". Слід давньої, праязичницької віри в магічну силу вогню: ворожать біля печі, на припічку.
Не їздили б на упирях - див. коментар: II, 59,

93. Були в свитках, були в охвотах - охвота - старовинний верхній жіночий одяг, подібний до свитки. Одначе свита, сіряк, серм'яга – одяг простолюду (звідси сірома - біднота, голота), а офота - жінок з більш заможних верств населення.

Дульєти - жіноче плаття з м'якої шовкової тканини; святкове парадне вбрання вищих станів, дворянок, аристократок.

Капот - жіночий хатній одяг вільного крою; халат.

А тепер ще раз оглянемося на пекло (строфи 68 - 93-тя). Звернімо увагу, що грішники розміщені за певною системою, так би мовити, за значимістю вчинених гріхів. Строфи, присвячені неправедним вчинкам соціально-громадського характеру, чергуються зі строфами, де йдеться про неправедні приватні, особисті, сімейні вчинки. Суворої послідовності немає, але тенденція проступає виразно. Маємо два паралельні ряди грішників.

Перший - соціальний: "панів там мордували", за ними йдуть "всі старшини без розбору", "судді, підсудки, писарі", попи і т. д., аж до "купчиків проворних", міняйл і шинкарів.

Другий ряд - приватно-сімейний, грішники, що порушують вимоги народної моралі: самовбивці, розпусники, брехуни, п'яниці, ворожбити і т. д. Ранжир послідовно витриманий - від найбільших грішників до дедалі менших.

В пеклі Котляревського, так само, як і в змальованому далі раю, діє народний моральний кодекс, тому тут немає покараних за гріхи власне проти церкви та православ'я як державної релігії. Тимчасом Карний кодекс Російської імперії відкривався статтями, які передбачали сувору кару за злочини супроти релігії. Найважливіший злочин - богохульство, за ним - образа святині, зрив богослужіння, єресь, відступництво, святотатство, лжеприсяга і т. д. Всього цього немає в І. Котляревського.

94.З пекла Еней з Сівіллою попадають в чистилище, де душі померлих очищаються від гріхів перед тим, як потрапити до раю, або, згідно з іншими релігійними уявленнями, де зважують їхні добрі й благі, праведні й грішні земні діла, щоб відправити у рай чи в пекло.

95. Як між гадюки чорний уж - чорний уж - під такою назвою автор, мабуть, мав на увазі або поширений і зараз у степовій зоні України вуж водяний (Natrix tessellata), який, на відміну від звичайного вужа, часто на тім'ї має чорну пляму, або неотруйну вужеподібну змію мідянку (Coronella austriaca), що теж водиться на Україні і через подібний колір шкіри дуже схожа на чорну гадюку.

97. Статут, Литовський статут - кодекс законів Великого князівства Литовського, до складу якого з XIV - до другої половини XVI ст. Входили українські землі. "Статут" мав три редакції (1529, 1566, 1588), кожна з яких

збільшувала привілеї панства, шляхти і урізувала права селянства. На Україні Литовський статут діяв і за часів Речі Посполитої, і після приєднання Лівобережної, потім Правобережної України до Росії. За царювання Катерини II на українські землі було поширене загальноросійське законодавство. Одначе на практиці Литовський статут діяв до 1840 р. Недарма І. Котляревський пише "наш Статут". Окремі положення Статуту (про "межеві суди") залишалися в силі на землях історичної Гетьманщини - Чернігівщині і Полтавщині - до 1917 р.

І толковав якихсь монадів - монада (від грец. одиниця) – найпростіша неподільна єдність, самосуща духовна субстанція, яка лежить в основі Всесвіту, будь-якого буття. Поняття монади є основним у філософській системі німецького вченого Лейбніца (1646 - 1716), викладеної у його "Монадології", "філософському лексиконі" та інших працях. Філософські ідеї Лейбніца були відомі на Україні.

98. Що з гудзиками за мундир - з часів Петра I чиновники різних цивільних відомств, в тому числі юристи, носили встановлену форму одягу - мундир. Тому одержати мундир судді, наприклад, значило бути затвердженим на урядовій посаді згідно з "Табелем про ранги". На Україні кінця XVIII ст. доживали віку старі судові установи та посади, пов'язані з полковим устроєм і давніми традиціями самоврядування. За умов витіснення старих судових інституцій і впровадження централізованої судової системи одержати мундир для юриста - значило увійти в нові штати.

Ланцет - хірургічний ніж, гострий з обох боків.

Спермацет - витоплене з мозку кита-кашалота сало, відповідним чином препароване. В медицині застосовується для лікування виразок на шкірі.

99. Фертик - вертун, франт (ферг - стара назва літери Ф - в боки взялася).

100. Це строфа про дворову челядь при панських маєтках, яка заслужено мала в народі лиху славу осередка розбещеності, моральної зіпсованості.

Скороход - слуга, що біг перед панським екіпажем, звільняючи йому дорогу; також гінець, посильний.

І як з кишень платки тягли - в народному побуті хустка мала важливе ритуальне значення (див. також коментар: I, 33). Дівчина дарувала вишиту власноручно хустку тому, кого покохає. Отже, викрадення хустки - не просто жарт, а образа дівочої честі, посягання на її добре ім'я.

101. Які ж дівок охочі бить - йдеться про жінок, які мали служанок, наймичок. Серед них рукоприкладство, знущання з дівчат-кріпачок було звичайним явищем. Пригадаймо повість Марка Вовчка "Інститутка".

104. Закурім - загуляймо.

107. Простонародна, мужицька строфа. В усій "Енеїді" не зустрінемо строфи, до якої б так пасувала ця назва. Суцільний перелік характерних для народного середовища імен, причому більшість - у знижено-зменшувальній формі (не Терентій, а Терешко, не Федір - Федько, не Захар - Харько і т. д.). У добу феодалізму в стосунках між вищими і нижчими станами, а то й у самому простонародному середовищі такі форми імен сприймалися як нормальне явище. Але як випрямляється "сірісінький сіряк" протягом строфи! Перші п'ять рядків (половина строфи) - підкреслено вахлацькі імена, і тільки в п'ятому рядку якось непомітно, на останньому, - перехід до повних, без знижено-зменшувальних суфіксів, імен (після Стецька, Ониська - Опанас).

Дальші два рядки - повні, "за паспортом", імена. А заключний рядок зроблено ще на вищому рівні - тут не тільки ім'я, а й прізвище. В давні часи на Україні по-батькові не було звичаю називати. Часто про батька і взагалі про рід, походження говорило прізвище (Петренко - син Петра, Мірошниченко - син мірошника тощо). За іменами стоїть головне, що несла епоха занепаду феодалізму посполитим, сіромі, - емансипація особи, зрівняння селянина з іншими станами.

Тут був Вернигора Мусій - за свідченням сучасників І. Котляревського, житель Полтави, швець, що потонув у Ворсклі.

109. Сивиллі се не показалось - тут у значенні: не сподобалось.

Пахолок - хлопчина.

111. Баба бридка, криворота - перед палацом бога підземного царства Плутона стояла на варті фурія, богиня прокляття, помсти і кари Тезіфона. Вона з наказу судді підземного царства Еака мучила всіх грішників, які не спокутували на землі своїх гріхів. Тезіфону уявляли страшною бабою, оповитою гадюками, на голові в неї замість волосся теж клубочилися гадюки. Коли Еней прибуде в латинську землю, Тезіфона з намови Юнони вселить у серце цариці Амати і рутульського царя Турна ненависть до Енея, що прискорить війну між троянцями й ругульцями. Клепало, або калатало, стукачка - дерев'яний молоток, яким нічний сторож стукає в дощечку, щоб показати свою присутність.

112. Ремнями драла, мов биків - певне, тут треба розуміти: била їх ремнями (ремінними батогами), як биків.

113. Що в пеклі е суддя Еак - герой старогрецьких міфів, син Зевса, Еак правив островом Егіна. Прославився праведним життям та справедливістю, за що після смерті був призначений богами суддею у підземному царстві.

115. Ні гич - нічого; гариль - маленька порошиночка. Нар.: А не гаріля.

Ні цури, ні пилинки (Номис. - С. 39).

Цвяховані стіни - стіни, оббиті гвіздками для міцності й для краси. Шумиха - сухозлотиця, фальшива позолота.

117. Тютюнкова горілка - настояна на тютюні, через те від неї швидше п'яніють.

Настояную на бодян - бодян - ароматична вічнозелена рослина.

Під челюстями запікану - челюсті - вихід хатньої печі у вигляді арки між припічком і внутрішньою частиною печі. До челюстей зручно досягти рукою, тут можна щось розігрівати, смажити та ін.

І з ганусом, і до калгану - ганусівка - наливка, настояна на анісі (ганусі), трав'янистій ефіроносній рослині. Калганівка - настояна на калгані, корінь якого також використовують для лікування шлункових хвороб.

Шафран, шапран (Crocus) - у давнину особливо цінна привозна спеція. Має надзвичайно сильний пряний запах, настойкам надає оранжево-червоного кольору.

118. Перелік ласощів, які споживають праведники в раю, починається видами печива, яке звичайно продавали на ярмарках.

Сластьони - пряжені на маслі або олії млинці з пшеничного борошна. Г. Квітка-Основ'яненко в "Салдацькому патреті" в жартівливо-утрируваному тоні малює "сластьонницю з грубкою" у ярмарковому ряду: "...Тільки спитай, на скільки тобі треба сластьоних, так живо підніме пелену та й зніме стару онучу [слово "онуча" тут ужите в первісному значенні - кусок тканини, ганчірка), що нею горщик з тістом накритий, щоб, знаєте, тісто на холоді не простивало, і затим під пеленою у себе держить; от пальці послине, щоб тісто не приставало, то й вщипне тіста, та на сковороду ув олію – аж шкварчить! - та зараз і пряжеть, і подає, а вже на олію не скупиться, бо так з пальців і тече, тільки, знай, обсмоктує" (Квітка-Основ'яненко Г. Твори: В 2 т. - К., 1978. - Т. 1.- С. ЗО).

Стовпці - печиво з гречаного борошна на олії, що формою своєю нагадує перевернутий стаканчик з вузьким денцем, усічений конус. Готувалося в особливих формочках-стаканчиках. З кав яром буханці - спосіб приготування: "Відварюють яловичину з сіллю, а тим часом вчиняють житні з гречаною мукою млинці, і це подасться разом. Буханці нічим не мастять" (Маркевич. - С. 150- - 15)). Цей спосіб описаний у 50-х роках XIX ст. Неясно, чому страва називається "з кав'яром". У одинадцятитомному тлумачному "Словнику української мови" слово "кав'яр" зафіксовано в значенні "ікра". Можливо, щось

пропущене в описі Маркевича. Ікрою, або кав'яром (зараз застаріле), називають також страву з дрібно посічених овочів, грибів. Можливо, яловичину поливали якимось соусом, приправою.

Рогіз (Tupha) - трав'яниста багаторічна рослина. У молодого рогозу їдять соковиту нижню частину обчищеного стебла.
Паслін (Solanum) - трав'яниста рослина, яка особливо часто зустрічається на пустирях.

Козельці - трав'яниста рослина, яка росте на облогових і цілинних землях. З молодих рослин обчищають і їдять солодкий корінь.

Терен і глід - ягоди.

119. Палаш - холодна зброя; прямий, довгий, гострий з обох боків (з тильного боку до половини) клинок. Був на озброєнні російської армії з початку XVIII ст. до 70-х років XIX ст.

122. У цій строфі названі всі, хто не заслужив раю, кому там не місце. У ній наочно представлена ієрархія державних інституцій, класів, що стояли над народом. Бракує тільки вершини піраміди -імператора. Державна бюрократія ("чиновні") - - землевласники і промисловці ("грошей скрині повні"), купецтво ("в яких товстий живіт"), вчені ("що з книгами в руках"), армія (але не вся, а "рицарі" - офіцерський корпус, генералітет- до того ж поставлені в один ряд з "розбишаками"). І нарешті основа піраміди - духовенство.

Не ті се, що кричать: "і паки" - слово паки (староруське - знову, ще) було частовживаним у православному богослужінні. Стало загальною кличкою, якою дражнили православне духовенство, обігрувалося в народних пародіях на попів та молитви.

Не ті, що в золотих шапках - золоті шапки - мітри, які носили високопоставлені представники церковної ієрархії, починаючи від єпископа. Кому немає місця в раю, той мусить бути в пеклі. Отже, всі згадані в коментованій строфі - там. І розташування церковного кліру в строфі - нижче духовенство всупереч ієрархії стоїть над вищим - має свою фольклорну основу. В фольклорі європейських народів, зокрема німецькому, відоме оповідання про монаха в пеклі, який стоїть у вогняному котлі на голові єпископа і завдяки цьому терпить менші муки. Іван франко подав українську паралель до цього оповідання, записану ним в рідному селі Нагуевичах: "Селянин по смерті стрічає свого священика в пеклі. "Єгомость, а ви що тут робите?" - запитав він. "Мовчи, дурню! - відповів піп. - Я тут на біскуповій голові стою" (Франко І. Зібр. творів: У 50 т. - К., 1983. - Т. 39. - С. 70).

123. Навіжені - тут у значенні: юродиві, божі люди.

Біг дасть - так відмовляли старцеві у милостині.

124. А послі вбгались і в оклад - оклад - грошовий податок на людей з непривілейованих станів, які мали нерухому власність. Вбгалися в оклад тут у значенні: вийшли в люди.

Се що проценту не лупили - не брали процента за позичені гроші.

125. Бувають військові, значкові, І сотники, і бунчукові - перелічуються звання, які надавалися українській старшині за полкового устрою.

Військовий товариш - звання, які у XVIII ст. гетьман присвоював козакам за заслуги на війні (дорівнювало сотникові).

Значковий товариш - козацьке звання, надавалося, починаючи з другої половини XVII ст. Значкові вважалися охоронцями полкового прапора та сотенних хоругов. Пізніше це звання надавалося синам полкової старшини.

Бунчуковий товариш - помічник генерального бунчужного, який на війні беріг і захищав бунчук - військову регалію гетьмана. Бунчукові товариші становили верхівку української старшини, були підлеглі тільки самому гетьманові.

Тут люде всякого завіту - завіг - тут у значенні: звичай, успадкований з давніх часів.

126. "Він божої. - сказала. - крові" - предок Анхіза, родоначальник троянців Дардан, був сином громовержця Юпітера.

128. Побіг старий не просто - боком - Анхіза, за те, що похвалився інтимним зв'язком з богинею Венерою, розгніваний Юпітер ударив громом, після чого той став кульгати на одну ногу.

129. Не смів мертвця поціловать - зразок тонкої і вірної передачі І. Котляревським усіх нюансів народної психології. В українських народних звичаях і віруваннях покійні батьки вороже настроєні до своїх живих дітей. Вони переслідують і намагаються згубити свою дитину, що попадає між мертвих, особливо ту, що дуже побивається за ними. Відомі народні легенди про мерця-матір, яка ганяється за дочкою, щоб розірвати її; дочка, втікаючи, скидає частинами свій одяг і поки мрець рве його на шматочки, встигає сховатися в домівці. Інколи дочку від матері рятує покійна хрещена. Відома легенда про мерця-парубка, який переслідує дівчину, що дуже побивалася за ним. В цих легендах відбилися засади народного світогляду, спрямовані на збереження і примноження людського роду. Живий про живе дбає.

131. Вечорниці - див. коментар: III, 8.

Ворон - гра з циклу весняних вуличних ігор для дівчат. У фольклорі світло, вогонь - життя, рух; темрява, морок - смерть, тому чорний ворон символізує горе, смерть.

Весільних пісеньок співали - вихід дівчини на вечорниці означає, що вже почалося її дівування і вона може виходити заміж.

Співали тут і колядок - різдвяні свята - найліпша пора для вечорниць і досвіток. Різдвяні обряди переплітаються з іграми та розвагами молоді на вечорницях (наприклад, вечорниці в перший день різдва в п'єсі Тараса Шевченка "Назар Стодоля" та в повісті Миколи Гоголя "Ніч перед різдвом"). Треба розрізняти колядки і коляди. Колядки мають обов'язково тільки світський зміст, коляди присвячені духовно-релігійним темам ("Ой сів Христос вечеряти" та ін.). Тому в пеклі співали саме колядки, а ні в якому разі не коляди.

Палили клоччя, ворожили - клоччя - грубе волокно, одержане як відхід під час обробки волокон конопель або льону. Непридатне для прядива волокно знаходило всіляке застосування в побуті, в тому числі й ворожінні. Це відбилося в казках, легендах, переказах.

По спині лещатами били - лещата - дві зв'язані палиці, між якими затискується якийсь предмет.

Лещатами називають лозини, з яких плететься тин. Ймовірно, саме в такому значенні це слово вжите в "Енеїді". Можливо, йдеться про різновид гри в "джгута", коли одному закривають очі і б'ють по закладеній на спину руці (долонею, джгутом, лозиною з тину і под.; див. коментар: I, 37).

132. Джерегелі - коси, дрібно заплетені й викладені вінком на голові.

Вегері - танець, ніби угорського походження. Скакати вегері – танцювати навприсідки; У "Словнику" П. Білецького-Носенка зазначено: вегері – те саме, що й танець гайдук (див. коментар: I, ЗО) (Білецький-Носенко П. Словник української мови. - К., 1966. - С. 92).

Тісна баба - дитяча, молодіжна гра; дві кількісно рівні групи сідають на лавці і починають тиснути одна на другу. Витіснена група вважається переможеною.

У хатніх вікон підслухали - в день святого Андрія (ЗО листопада за ст. ст.) або перший день різдва дівчата гадали, чи вийдуть цього року заміж. Один із способів: увечері дівчина йде підслухувати під сусідські вікна. Як почує, що хтось комусь у хаті скаже: "Іди!" - то вийде, а коли почує слова, зміст яких зводиться до "сиди на місці!", - то не вийде.

Ходили в північ по пусткам - у народній творчості відомо немало легенд про страшні, закляті місця, які людям слід обминати, - пустки (див. коментар: III, 27). Ці місця пов'язані з діями "нечистої сили": чортів, відьом, з якоюсь страшною подією, убивством. Слухання таких історій справляє особливе враження у відповідній ситуації. Вечорниці в довгі осінні та зимові ночі були найкращим місцем для слухання всіх тих страшних історій в дусі гоголівського

"Вія" чи "Мертвецького великодня" Г. Квітки-Основ'яненка. Улюблений час "нечистої сили" - з півночі до третіх півнів. Знаходилися сміливці, що зголошувалися сходити опівночі на страшне чи то закляте місце, билися об заклад. Інші, бувало, чинили перешкоди, страхали сміливців. У другому акті п'єси Т. Шевченка "Назар Стодоля" (дія відбувається у XVII ст.) зображені вечорниці. Серед інших епізодів зустрічаємо тут і ходіння "в північ по пусткам". Ключниця сотника Хоми Кичатого, козир-дівка Стеха похваляється сходити в стару корчму за селом, яку "і днем люди хрестячись обходять, а вночі ніхто не посміє". Складається умова за всіма правилами: Стеха, коли не дотримає слова, ставить "піввідра слив'янки, три куски сала і паляницю", друга сторона - "музикантів на всю", тобто на весь вечір. Щоб повірили, Стеха мусить принести цеглинку, або кахлю з груби, або що хоче, тільки з корчми.

До свічки ложечки палили - мабуть, йдеться про звичай топити віск у черепку, ложці. Розтоплений віск виливають на воду. Якщо, охолонувши, він нагадуватиме весільний вінець, то дівчина скоро вийде заміж. Або жмурились по куткам - гра в піжмурки: всі ховаються, один шукає.

134. Ухо прехихе - невживане зараз, означає гостроту і жвавість. (Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. - М., 1952. - Т. 9. - С. 500).

Хвистка, порскенька - швидка, дуже жвава.

136. Які на Костянтина рвала - за народними віруваннями, трави, які мають чудодійну, цілющу силу; їх слід рвати в Костянтинів день (21 травня за ст. ст.).

І те гніздо, що ремез клав - ремез своє мистецьки зроблене гніздо-кошіль підвішує на очереті або на дереві над водою. Воно фігурувало в народних обрядах, ворожіннях. Ремезовим гніздом підкурювали хворих, у деяких місцевостях і худобу, бджіл, риболовні снасті. Бувало, гніздо ремеза тримали в хаті як талісман.

Васильки - народна назва шавлії гайової (Salvia nemoposa) та близьких до неї видів (волошок, щириці). Васильки входять постійним мотивом до українського національного орнаменту. Настій з волошкових квітів здавна використовується в народній медицині.

Папороть (Polypodiophyta) - збірна назва дуже численного виду трав. Деякі папороті застосовуються в народній медицині. Шавлія (Salvia) - поширена на Україні трава з великими пахучими квітами. Деякі її види використовуються в народній медицині.

Петрів батіг, цикорій (Cichorium intybus) - трава з довгими стеблами і потовщеним коренем. Має лікувальні властивості, з кореня цикорію і зараз добувають лікувальні препарати. Згідно з легендою, цією травою апостол

Петро відганяв дітей, які знущалися з Ісуса Христа, коли той піднімався з хрестом на Голгофу, звідки й походить народна назва.

Конвалія (Convallaria) - багаторічна трав'яниста рослина. Настій з квіток конвалії здавна застосовується як ліки при серцевих хворобах. На Україні росте один вид - конвалія травнева.

Любисток (Levisticum) - ароматна трав'яниста рослина. Корінь і листя використовуються в народній медицині.

Просерень (Scilla) - підсніжник, пролісок.

Чебрець (Thymus) - степова трава з повзучими стеблами, цвіте дрібними лілувато-рожевими, інколи білими квітами, має лікувальні властивості. І все се налила водою Погожею, непочатою - зілля для зцілення від хвороб, для ворожіння треба було варити у свіжій воді з криниці, з якої в той день ще ніхто її не брав. Ставили зілля на вогонь з відповідними ритуальними замовляннями.

139. Покіль не будуть цілувати Ноги чиєїсь постола - віщий голос заглядає далеко вперед у грядущі віки. Заснована Енеєм Римська держава стоятиме до того часу, поки язичество не впаде під натиском нової релігії - християнства - і на її місці виникне Священна Римська імперія під зверхністю папи. Гумористичне обігруеться відомий вираз: "Цілувати пантофлю папи".

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

1. Зразок жартівливої словесної гри, так званої "тарабарщини", її можна розшифрувати приблизно так:

Як три дні без борщу посидиш,
Почне за серце тормошить,
І підтягне живіт до спини,
І в кендюсі забуркотить.
Коли ж що за язик напхаєш,
Живіт як слід натеребиш,
Утроба весело заграє;
Об землю лихом добре вдариш,
Вчорашній голод не згадаєш,
Тоді тобі сам чорт не брат.
Та що там теревені править,
Байки не кормлять солов'я.
Ось ну калиткою трусни,
Брязкалом душу звесели,

Добудь з калитки п'ятака.
Коли п'ятак у руку сунеш,
То, може, новину почуєш:
Куди човни по морю править,
Які Юнона сільця ставить
І як її перехитрить.

Словесна гра тут побудована на довільній перестановці складових частин слова і членів речення: підмет - на місце присудка, додаток - на місце підмета і т. д. За такою "тарабарщиною" - добре знання і чуття рідної мови, її гнучкості, невичерпних словотворчих можливостей. Сівілла, якій належать ці слова, - звичайна сільська баба, і Котляревський, укладаючи "тарабарщину", виходив з її рівня. Тільки один, останній, рядок взятий явно з другого лексикону - мандрованих дяків: "І як Еней замінервить".

Мінерва - богиня мудрості в стародавніх римлян. Перед нами словесна еквілібристика, розрахована на те, щоб приголомшити, збити з толку співрозмовника у відповідальний момент розрахунку. Щоб розщедрити Енея, Сівілла обіцяє ще стати йому в пригоді - навчити, яким шляхом плисти, щоб щасливо досягти мети, розповісти, які каверзи готує йому Юнона і як їх уникнути. Еней замість запрошеного п'ятака дає старій "шагів з дванадцять" (шість копійок, шаг - півкопійки). Хитра баба, тут же забувши обіцянки, "ізслизла, мов лихий злизав". Інтригуюча і малозрозуміла тарабарщина вигідна ще й тому, що може тлумачитись і сяк, і так, тим самим полегшуючи обман. Вигідно купити чи продати, надміру розхваливши товар, заінтригувати продавця чи покупця - звичайна річ. Ось зразок подібної словесної гри з українського фольклору: "Добривечір, кумо! Чи не телячила моїх бачок?" - "Телячила, телячила! Під моїм ночом стогували, мої брехи засобачили, так вони задрали лози та й побігли в хвости". "Добрий вечір, кумо! Чи не бачила моїх телят?" - "Бачила, бачила! Під моїм стогом ночували, мої собаки забрехали, так вони задрали хвости та й побігли в лози" (Н о м и с. - С. 253).

5. Дати швабу - дати прочуханки, покарати.

7. Нар.: Налякав міх, то й торби страшно (Номис. - С. 112).

8. Меньки, миньки, минь - прісноводна риба.

9. Заклятий острів перед нами - йдеться про міфічний острів Ея, згадуваний у десятій пісні "Одіссеї" Гомера, а потім - у"Енеїді" Вергілія. На острові жила чарівниця Цірцея, або Кіркея. Коли до неї потрапив під час блукань по морю Одіссей, Цірцея перетворила частину його супутників у свиней і на вмовляння хитромудрого царя Ітаки вернути їм людську подобу запропонувала Одіссеєві залишитися на острові і розділити її любов. Той мусив прийняти пропозицію Цірцеї, попросивши чарівницю поклястися, що вона не зробить йому нічого

поганого і поверне супутникам людську подобу. Через рік Одіссей умовив Цірцею відпустити його разом з товаришами, і вони попливли далі.

10. У 10 - 14-й строфах цікавий з історико-етнографічного боку погляд на риси національного характеру ближчих і дальших сусідів українців, переважно як він відбився в українському фольклорі. Починається з гумористичної, з гірким присмаком самохарактеристики українця, потім ідуть поляки, росіяни, прусаки (німці), австрійці, італійці, французи і т. д. По нашому хахлацьку строю - українських козаків за довгі чуби на голові - оселедці - прозвали "хохлами" (прозвище, певне, з'явилося десь у XVII ст.). Потім воно поширилося на всіх українців.

Бровар - пивовар.

Бовкун - упряжка з одного вола. Бовкун - ознака бідняцького господарства.

11. І "не позвалям" там забуде - тобто право вето. Польська шляхта на державних сеймах мала право відхилити проект будь-якого законодавчого акту вигуком "не позвалям!". В останній період існування феодально-шляхетської Польщі як самостійної держави (період загострення боротьби між великими магнатами і шляхтою та ослаблення влади короля) право вето майже паралізувало діяльність вищих державних інституцій. Агапій Шамрай у статті "Проблема реалізму в "Енеїді" І. П. Котляревського" висловив слушний здогад, що тут Котляревський "натякає і на причини, що призвели до розрухи сильну колись державу. Котляревський згадує в зв'язку з цими подіями і роль українських народних мас у боротьбі проти панської Польщі у XVIII ст., двічі називаючи славного ватажка селянського повстання Максима Залізняка" (Котляревський І.П. Повне зібр. творів: У 2 т. - К., 1952. - Т. 1. - С. 41).

Чуйка - у поляків верхній чоловічий одяг, шинель.

Жупан - у поляків відомий з дуже давніх часів верхній чоловічий одяг, щось близьке до сучасного піджака. Знали жупан і на Україні, як верхній чоловічий одяг заможніших верств, аналогічний сучасному пальтові.

Москаль - бодай би не козою Замекекав з бородою - москаль - тут: росіянин. Так десь у XVII ст. прозвали українці російських стрільців ніби за прийняті в них гострі бороди.

А прус хвостом не завиляв - солдати прусської армії носили перуку із заплетеними назад кісками - мов хвостик. Характеристика Пруссії – опори феодальної реакції і мілітаризму в Європі - просто навдивовижу глибока та історично конкретна. І. Котляревський був очевидцем запобігливої політики переможеної Наполеоном Пруссії. Коли писалися ці рядки "Енеїди", прусський король і юнкерство були слухняними слугами французького імператора, дещо пізніше (у 1812) брали участь у війні з Росією; після поразки у цій війні

приєдналися до антифранцузької коаліції, потім - до реакційного Священного союзу, спрямованого на збереження абсолютистських режимів у Європі.

Дойда, Чухрай - тут у значенні: клички мисливських псів, хортів.

12. Цесарці - австрійці, піддані цісаря Австрійської імперії. Після того як у кінці XVIII ст. припинила самостійне державне існування Польща, до Австрійської імперії відійшла частина українських земель. Характеристика австрійців Котляревським, так само як і пруссів, то, власне, характеристика армії, а не строкатого за національним складом населення "клаптевої" імперії.

Цирцеї служать за гусар - гусари - легка кіннота в російській та ще деяких європейських арміях. Мали яскраву, розцяцьковану форму на угорський зразок, були своєрідним втіленням військових корпоративних доблестей. Італіянець же маляр - захожі італійці на Україні і в Росії були звичайно музикантами, малярами, будівничими, взагалі людьми мистецтва. Цікаво порівняти зображення італійця в поемі "Енеїда" і у творі іншої доби й іншої літератури - романі класика німецької літератури Томаса Мана Чарівна гора" (1924). Один з героїв роману - італієць Людовіко Сеттем бріні людина мистецтва, складна і суперечлива особистість. У даному разі нам важливо відзначити, що для головного героя "Чарівної гори" німця Ганса Касторпа його вчитель Сеттембріні - типовий італієць, у національному характері якого, з погляду іноземця, є щось від комедіанта. Сеттембріні наділений прозвищем Шарманщик, яке раз по раз з'являється протягом усього роману.

13. Так багато місця, як українцям (цілу строфу), в "Енеїді" приділено ще одній нації, яка в ту епоху була на авансцені світової історії, - французам. Тут бачимо не тільки іронію. Неприхильне ставлення до Великої французької революції (1789 - 1794) і наступних подій: воєн Директорії (1795 - 1799), приходу до влади Наполеона Бонапарта, потім безперервних наполеонівських воєн - виражене в коментованій строфі ясно. Правда, в літературі про Котляревського були спроби довести, що він мав на увазі тільки післяреволюційний період французької історії, але легко переконатися, що дана строфа цього не підтверджує. На якого владику "лаяли" французи - добре відомо: на короля Людовіка XVI, що його змела з французького трону революційна хвиля і який згодом був гільйотинований. І все ж погляд Котляревського на французьку революцію можна правильно зрозуміти, тільки пам'ятаючи про його стійкі демократичні переконання, про численні факти зв'язків з близькими до декабристів колами. Він не міг не співчувати лозунгові французької революції "Свобода, рівність, братерство!"

Сі перевернуті в собаки - в українському фольклорі відома легенда про людей-песиголовців, що живуть у якомусь далекому краю і з'їдають кожного, хто до них потрапляє. Певне, ця легенда перейшла в фольклор з багатих на фантастичні елементи перекладних повістей, відомих у нас ще з часів

Київської Русі. Так, аж до XVIII ст. включно мала велику популярність "Олександрія". У поході на Індію воїни Олександра Македонського серед інших див зустрічають людей з собачими головами. В деяких варіантах легенди - цілий народ за гріхи перевернутий богом в песиголовців.

14. Голландці квакають в багні - оскільки Голландія розташована на низинах, типовою для неї була болотиста місцевість. Чухонці лазять мурав'ями - в просторіччі чухонцями називали фіннів і взагалі племена карельського походження, які жили поблизу Петербурга. Пізнаєш жида там в свині - слово жид у ті часи та й значно пізніше не сприймалося як лайливе слово чи прозвище євреїв.

Гишпанець - іспанець.

16. Мовби Еней по пошті ллив - тобто їхав по поштовому тракту, де на кожній станції міняли коней (на перекладних), їхати на перекладних - найбільш швидкий у давні часи, до появи залізниць, спосіб сполучення. Крім сухопутного поштового сполучення, була також пошта річкова і морська (див. коментар: IV, 59).

17. Роменський тютюнець курив - місто Ромни (зараз Сумської області) здавна славилося своїм тютюном.

Шабас, шабаш - кінець; тут у значенні: кінець мандрам.

18. Троянці наші чуприндирі - чуприндирі - ті, що носили довгий чуб, оселедці. Були неодмінною прикметою запорізького козацтва. Зникли після ліквідації Запорізької Січі у 1775 р. разом з останніми представниками низового козацтва.

Ташоватись, ташуватись - розташовуватися, розміщатися.

19. Троянці прибули на призначене богами місце для заснування Риму в одну з областей Середньої Італії - Лацію, володіння царя Латина, сина бога поля Фавна і німфи Маріки (в Котляревського - Мерика). Носили латані галанці - галанці - штани з голландського сукна, які звичайно носили слуги українського панства, зокрема козачки; вузькі панталони (К.).

А в кітьки крашанками грали - йдеться про поширений звичай грати на Великдень у крашанки. Грали навбитки, тобто стукалися крашанками з гострого кінця. Той, чиє яйце лишиться цілим, забирає надбите яйце партнера собі.

Гра навбитки - своєрідне мистецтво. Треба було вміти взяти яйце так, щоб удар прийшовся якраз по центру, де шкаралущу найважче розбити, добре стиснути його в руці, але щоб не роздавити, бити з рівною силою з того й другого боку - хто б'є по нерухомій крашанці, має більше шансів виграти.

Багато важило уміння вибрати для гри яйце з міцною шкаралущею. Бувало, йшли на хитрощі: робили з обох кінців яйця - гострого і тупого – непомітні проколи голкою, видували білок і жовток, а потім заливали всередину розтоплений віск. Таке яйце звалося вощанкою, його звичайне яйце розбити не могло. Тому грати вощанкою вважали недозволеним прийомом. А взагалі в такій грі в межах правил йшли на всілякі хитрощі, інколи найнесподіваніші.

В кітьки - варіація гри крашанками: котити по землі. Оскільки саме вона названа в Котляревського, є підстава вважати, що в ті часи була популярнішою від гри навбитки. Тут цей вислів вжито у значенні: хитрили один перед другим, щоб своє тільки показати і з рук не випустити, а – чуже забрати.

20. Фавн (у римлян) - бог лісів, полів і лук, покровитель стад і пастухів.

21. Дочка була зальотна птиця - тут у значенні: незвичайна, виняткових достоїнств.

В образі Лависі змальований народний ідеал дівчини. Першими названі найголовніші з народного погляду достоїнства: чепуруха, проворна, тобто роботяща, а вже потім - гарна. Далі йде повніше змалювання зовнішності і вдачі. Бурлескне обігрування тут відсутнє зовсім. Лавися в 21 - 22-й строфах дуже нагадує Наталку Полтавку з однойменної п'єси І. Котляревського.

Приступна, добра, не спесива - порівняй у п'єсі "Наталка Полтавка":

Ой, я дівчина Полтавка,
А зовуть мене Наталка:
Дівка проста, не красива,
З добрим серцем, не спесива.

Порівняй також з образом української молодиці Дідони (I, 21).

22. Що ваші грецеські ковбаси! - йдеться про ковбаси, що їх виготовляли греки, які жили колоніями на Україні. Особливо відома була колонія в Ніжині, в добу Котляревського вона ще зберігала етнічну відокремленість.

Грецькі ковбаси не круглі, а плескуваті, виготовлялися особливим способом. Від греків українці перейняли вміння коптити ковбаси.

Що ваш первак грушевий квас! - квас, на виготовлення якого йшли грушідички.

Завійниця од неї вхопить - завійниця - гострий, пекучий біль у животі. Що не доспиш петрівськой ночі - Петрівка - середина літа, коли ночі найкоротші. Тягнулася Петрівка з дев'ятого тижня після пасхи до 29 червня (за ст. ст.).

Те по собі я знаю сам - єдине місце в поемі, де І. Котляревський прямо говорить про своє особисте, інтимне. В молоді роки він був дуже закоханий у дівчину, але одружитися з нею не зміг. Так і прожив усе життя неодруженим.

24. Один був Турн, царьок нешпетний - нешпетний (пол.) - непоганий. У Вергілія Турн - цар італійського племені рутулів, підкореного римлянами. Земля, де жило це плем'я, звалася Лаціум; столиця Ардея.

Турн – небіж цариці Амати, дружини Латина.

26. Вся строфа побудована на прислів'ях одного змісту: "Не кажи "гоп!", поки не перескочиш". Одна житейська мудрість, вивірена досвідом поколінь, подається ніби під різними кутами зору, варіюється - з якого боку не глянь, а правда таки лишається правдою. Придивившись ближче, можна вгадати в складі строфи кілька прислів'їв безсумнівно народного походження: "Ніхто не знає, що його чекає", "Не розгледівши броду, не лізь у воду", "Поспішиш - людей насмішиш", "Коли чого в руках не маєш, то не хвалися, що твоє", "Перше в волок подивися, тоді і рибою хвалися". Однак з прислів'ями та приказками в "Енеїді" справа стоїть так, як з піснями в "Наталці Полтавці", - в ряді випадків не можна певно сказати, де пісня народна, а де - автора п'єси.

27. І ждали тілько четверга - тобто чекати слушного дня для такої важливої справи, як сватання. Такими днями вважали вівторок, четвер, суботу. Понеділок, середа, п'ятниця - важкі дні. Олександр Потебня, згадуючи пісню "Я в середу родилася, горе мені, горе", пише: "...Але четвер, здається, легкий день: "Не тепер, так в четвер"; в багатьох місцях сватання починають в четвер або в суботу" (Потебня А. А. О доле и сродньїх с нею существах. - Харьков, 1914. - С. 193.).

29. Капуста шаткована - на відміну від січеної звичайним ножем, ріжеться на тонкі довгі смужки спеціально для цього пристосованим ножем.

М'ясопуст - дні, коли за приписами церкви дозволялося їсти м'ясо. Троянці, поки добралися до царства Латина, настільки вибилися із запасів, що мусили тамувати голод немудрими та малопоживними пісними наїдками, поширеними серед посполитих - бідняків та козацької сіроми. Серед цих наїдків: Рябко - страва з гречаного борошна і пшона, в назві вгадується іронічний підтекст - для Рябка, мовляв.

Тетеря - страва з розведеного борошна або товчених сухарів.

Саламаха - страва з рідкого гречаного тіста, в піст на олії, а то й просто не засмажена. В складеному Миколою Гоголем словничку до "Енеїди" Котляревського читаємо: "Саламаха - борошно житнє або пшеничне, киплячою водою розведене з додаванням солі і варене доти, поки увариться подібно до густого киселю" (Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. - М., 1952. - Т. 9. - С. 499).

30. Носатка - старовинна череп'яна посудина з ручкою і довгим носиком-жолобком. Щось подібне до нинішнього кофейника. Служила також мірою для рідини. Бували носатки місткістю до трьох відер і більше (на зразок античних амфор).

Що деякий і хвіст надув - тут у значенні: помер.

33. Піярська граматка - найпоширеніша шкільна граматика латинської мови в Польщі другої половини XVIII - першої половини XIX ст. Мала також значне поширення на Україні та Білорусії. Для цих регіонів друкувалася в Бердичеві при католицькому монастирі. Назва "піярська" походить від католицького чернечного ордену піарів, члени якого, крім звичайних для ченців обітниць, зобов'язувалися безплатно навчати молодь, звичайно ж, у своєму католицькому дусі. Орден мав свої школи як в Польщі, так і на зайнятих Польщею українських землях.

Полуставець - молитовник з місяцесловом, святці (календарний список християнських "святих" та свят на їхню честь), обов'язкова приналежність тогочасних шкіл. Назва походить від одного з типів старовинного письма - півуставу.

Октоїх (восьмигласник) - книга, в якій містилися церковні співи на весь тиждень, розписані на вісім голосів (лат. octava - вісім).

34. Тройчатка - нагай на три кінці.

Субітки - в суботу звичайно школярі повторювали перед дяком-бакаляром все, що вони вивчили протягом тижня. Хто не все знав чи не твердо відповідав, того карали різками. А то й всім підряд давали "пам'ятного".

Жила традиція "суботнього дня" довго, мало не до кінця XIX ст. У 33 - 34-й строфах кількома штрихами дано яскравий малюнок дяківської школи, яка протягом століть існувала на українських землях. Дяк – головна фігура в церковному богослужінні після священика. Таким він залишався і в школі. Читання було тісно пов'язане з церковним співом, що відбилося і в "Енеїді": поряд з граматикою - октоїх. Уже в першій з точно датованих церковних книг - Остромировому євангелії 1057 р. зустрічаємо так звані "знаки возглашенія", які свідчать, що текст призначався для наспівного читання.

38. Клечання - наламане та нарубане з дерев гілля з листям, яким на зелені свята прикрашають хату та двір.

Шпалери - були поширені на Україні уже в XVII ст. Становили собою килими з різних тканин, якими оббивали стіни житла. На шпалери часто наносили сюжетні чи пейзажні малюнки. Шпалери, на полотно яких наносився малюнок фарбами, називали ще колтринами. У XVIII ст. появилися близькі до нинішніх друковані паперові шпалери.

39. Богомаз - іконописець і взагалі живописець, маляр. Слово в народі само по собі не мало негативного забарвлення. В "Салдацькому патреті" Григорія Квітки-Основ'яненка читаємо: "...А у тій слободі щонайлуччі богомази..." (Квітка-Основ'яненко Г. Твори: В 2 т. - К., 1978. - Т. 1. - С. 24).

Ренське (рейнське) - сорт привозного вина.

Курдимон (кардамон) - південна рослина з сімейства імбирних. Насіння з нього служило пряною приправою.

Спуст - міра горілки: троє відер.

Запуст - заговіни, пущення, останній день перед постом, коли готували особливо багатий обід з скоромних (м'ясних або молочних) страв.

З старосвітського хутора до міста їздять не часто. Тому поїздку "за мальованням" використовують і для закупки "розного припаса", до якого входить всього-навсього рейнське й пиво, - напоказ. Всі інші "заморські вина", які питимуть гості Латина, - домашнього виробу. Тут і в подальших строфах щедрим джерелом гумору служать претензії скупого та провінціально відсталого хуторянина Латина на царський, великопанський блиск і пишність.
40 - 41. "Мальювання" - те саме, що російські "лубочні картинки", "лубок" (назва - від корзин із лубу: кори липового дерева, в яких мандрівні крамарі розносили свою продукцію). Латин приймає лубок (тодішній мистецький ширпотреб) за "роботи первійших майстрів". У панських будинках дорогі картини на полотні і шкірах кріпили до стін на спеціальних дерев'яних підрамниках, а не "ліпили", як малювання в світлиці Латина. Уже цей штрих, крім типових лубочних сюжетів, яскраво свідчить, про яку продукцію йдеться.

У переліку "всяких всячин", якими прикрасили стіни Латинового палацу, І. Котляревський дотримується історико-хронологічної послідовності: від прадавніх легендарних часів (українська примовка: "За царя Гороха, як людей було трохи"; російська: "Давно, когда царь Горох с грибами воевал" - Даль. - С. ЗО) до реальних історичних постатей другої половини XVIII ст.

Як Александр цареві Пору Давав із військом добру хльору – картина зображує битву царя Олександра Македонського з індійським царем Пором. Чернець Мамая як побив - йдеться про поєдинок ченця Пересвєта з татарином перед Куликовською битвою (1380). Про Куликовську битву (Мамаєвє побоїще) існувало багато лубочних сюжетів.

Як Муромець Ілля гуляє, як б'є половців, проганяє - як Переяслів боронив - про Іллю Муромця, його подвиги, перемогу над Солов'єм-розбійником теж відомо багато лубочних сюжетів. Бова з Полканом як водився. Один другого як вихрив - сюжет про Бову-королевича походить з Франції, там відомий уже в добу розквіту рицарського роману (XI - XII ст.). У нас Бова з'явився десь у кінці

XVI - на початку XVII ст. як герой повісті. Мав широку популярність, з літератури перейшов у народну творчість, перейнявши риси героя казок.

Серед подвигів Бови-королевича - перемога над страховиським, напівлюдиною-напівсобакою Полканом.

Майже через сто років після виходу "Енеїди" у київському лубочному виданні 1896 р. Бова на ілюстрації зображений у типовому одязі запорізького козака. Тут образ Бови злився з образом козака-нетяги Голоти.

На славному рицареві
Опанча рогозовая,

Поясина хмелевая,
А на ногах сап'янці,
Що видно п'яти і пальці.
А ще на Бові бідному шапка бирка,
Зверху дірка,
Хутро голе,
Околиця - чисте поле,
Вона травою пошита,
Дрібним дощем прикрита
(див.: Кузьмина В. Д. Рыцарский роман на Руси: Бова. Петр Златых Ключей. - М., 1964. - С. 99).

Продовжує жити Бова і в сучасному українському фольклорі (див.: Українські народні казки, легенди, анекдоти. - К., 1958. - С. 51 - 61). Як Соловей-харциз женився - Соловей-харциз (розбійник) - персонаж, відомий з російських билин, менше - з українських казок. Нібито жив у лісах поблизу Чернігова і свистом убивав подорожніх, які йшли до Києва. Переміг Солов'я-розбійника богатир Ілля Муромець.

Як в Польщі Желізняк ходив - Залізняк Максим (народився на початку 40-х років XVIII ст. - рік смерті невідомий) - запорізький козак, керівник народного повстання на Правобережній Україні проти польської шляхти у 1768 р. (Коліївщина). Повстання розгорнулося на Правобережній Україні, на території теперішніх Черкаської і Київської областей, що входили тоді до складу Польщі. Залізняк прийшов в район повстання з невеликим загоном козацької сіроми із Запорізької Січі, яка була тоді в нижній течії Дніпра. Звідси - вираз "Як в Польщі Желізняк ходив". Портрет реального Максима Залізняка до нас не дійшов. Мабуть, його й не було. Сучасний дослідник українського живопису XVIII ст. П. Жолтковський пише: "Народні художники... створили своєрідну галерею образів ватажків гайдамацького руху. Напевне, існували ще й інші, не збережені до нашого часу народні полотна на цю тему. Можливо, на такий твір вказує згадка І. Котляревського про картину в світлиці царя Латина - "Як

в Польщі Желізняк ходив" (Жолтковський П. М. Український живопис XVII - XVIII ст. - К., 1978. - С. 312). Але дослідник не звернув належної уваги на ту обставину, що Котляревський пише не про живопис, а про лубок, де про портретну схожість з оригіналом не дбали.

Патрет був француза Картуша - Картуш (Луї Домінік, 1693 - 1721) - відомий французький розбійник. Тривалий час очолював ватагу, яка діяла в Парижі та його околицях. Пригоди Картуша (дійсні й вигадані) знайшли широке відображення в літературі, народних переказах, лубочних картинках. Против його стояв Гаркуша - популярний ватажок гайдамацьких загонів, запорожець Гаркуша Семен (народився близько 1739 - рік смерті невідомий). І після придушення Коліївщини очолював селянські повстанські загони на Лівобережжі. Про нього складено багато народних оповідань і пісень.

А Ванька-каїн впереді - Ванька-каїн (справжнє прізвище Іван Осипов, 1718 - рік смерті невідомий) був знаменитим московським злодієм середини XVIII ст. Один час - ватажок московського злочинного світу, співробітничав з карним розшуком, видаючи незначних злочинців і оберігаючи тих, з якими був у змові. Засуджений до смертної кари, яку замінили карою батогами і каторгою. У другій половині XVIII - першій половині XIX ст. поряд з Картушем виступав героєм російської лубочної літератури та лубочних картинок. До картинок додавалися бродяжницькі та розбійницькі пісні, які в народі інколи називали Каїновими. Йому легенда приписувала російську народну пісню "Не шуми, мати, зеленая дубравушка".

42. Перед нами постає комедійна, карикатурна картина вбрання відсталого хуторянина, що хоче з'явитися перед гостями великим вельможею. На урочистий прийом Латин одягає плащ з клейонки, який в той час брали з собою пани в дорогу на випадок дощу, при юму застебнутий циновим, тобто олов'яним, найнижчого гатунку гудзиком. Такі гудзики були на мундирах солдат та чиновників нижчого рангу ("братії з циновими гудзиками"). На голову Латин надів капелюх, тобто теплий шерстяний головний убір. Капелюхом називали також теплу зимову шапку-вушанку, можливо, саме її мав на увазі Котляревський. На ноги Латин надів кинді, тобто повстяні калоші, призначені, як відомо, для виходу на вулицю в дощову погоду. Обмежений хуторянин вважав їх, певне, панським взуттям. В одній з російських билин, записаних у XIX ст., великий київський князь Володимир "одел галоши да на босую ногу". Обіграні й рукавички, які були неодмінним атрибутом великопанського туалету. Знали безліч видів чоловічих і жіночих рукавичок на всі випадки життя. Аристократи міняли рукавички кілька разів на день (звідси прислів'я: "Міняє, мов рукавички"). Рукавички були статтею імпорту із Західної Європи. Замість таких елегантних рукавичок Латин надіває шкапові рукавиці, тобто пошиті з особливо обробленої кінської шкіри. Така шкіра йшла на виготовлення чобіт кращого гатунку, але на рукавички аж ніяк не годилася. Замість рукавички - рукавиця. Карикатурний, сатирично загострений образ.

43. Єдимашка, адамашка - дорога східна тканина, з візерунками того ж кольору, що й тканина.

Шушон - жіночий верхній одяг. Вид капота (К.).

44. В німецькім фуркальці була - тобто, в платтячку; фуркальце – від фуркало - дзига. Волове, кінне і піхотне - тут в один ряд з кіннотою і піхотою поставлені воли, які тоді були тягловою силою в обозах.

І ввесь був зібраний повіт - повіти введені на Україні після скасування полкового устрою у 1782 р. Приблизно відповідали сотні, а як на сучасний адміністративно-територіальний поділ, - приблизно районові.

45. Пиріг завдовжки із аршин - аршин - давня міра, дорівнює 0,711 метра.

І соли кримки і бахмутки - див. коментар: І, ЗО.

46 - 47. Рація (вітальна промова) троянського посла близька до тарабарщини, до якої вдається Сівілла, прощаючись з Енеєм (IV, 1 - 2). Але у її мові - сильний елемент народного просторіччя (це ж сільська баба), а у посла, який щойно вчився латинської мови, - макаронічна мішанина української мови з латиною. Ось промова посла в дослівному перекладі латинських слів і виразів:

Еней наш великий пан
І славний троянців князь,
Шмигляв по морю, як циган,
До тебе о царю! прислав тепер нас.
Просимо, пане Латине,
Нехай наша голова не загине,
Дозволь жить в землі своєй,
Хоть за гроші, хоть задарма,
Ми дякувати будем досить
Милості твоєй.
О царю! будь нашим меценатом,
І ласку твою покажи,
Енеєві зробися братом,
О найкращий! не одкажи;
Еней вождь єсть моторний,
Вродливий, гарний і проворний.
Побачиш сам особисто!
Вели прийняти подарки
З ласкавим видом і без сварки,
Що прислані через мене...

...Будь нашим меценатом - Меценат (кінець І ст. до н. е.) – багатий римський аристократ, покровительствував митцям, сам займався літературою.

Утворив гурток при своєму дворі, до якого входили Вергілій і Горацій. Звідси меценат - багатий, впливовий покровитель.

48. Макаронізмами пересипана тільки офіційна, "протокольна" частина промови посла (строфи 46 - 47) - урочисте представлення свого пана і церемоніальне пошанування другої високої сторони. Переходячи до переліку й роздачі подарунків сімейству царя, посол залишає латинь.

За Хмеля виткався царя - походить від народної примовки: "За царя Хмеля, як людей була жменя", тобто дуже давно.

49. Ось скатерть шльонська нешпетна - тобто з Шльонська, Сілезії (див. коментар: II, 60).

Її у Липську добули - Липськ - Лейпціг, на той час великий торговий центр європейського значення. З України на знамениті лейпцігські ярмарки відправлялися чумацькі валки з пшеницею, іншими товарами, а звідти привозили тканини, металеві вироби, предмети розкоші.

50. Либонь, достались од пендосів - пендоси (від новогрец. - п'ять) - лайливе прозвище греків. Троянські посли розподіляють між членами царської родини три подарунки, які звичайно дарує добрий чарівник казковому героєві; килим-самольот, скатерть-самобранку, сап'янці-скороходи або самоходи. Не випадково - першій Лависі, яка незабаром стане причиною великих незгод і війни. Натяк посла на майбутнє заміжжя Лависі підхопить у своїй відповіді Латин ("...може і в рідню вступлю").

52. Хазяйка добра, пряха, швачка - вища оцінка батьками, рідними, близькими дівчини на виданні. Похвала "хазяйка добра" недарма далі конкретизується словами "пряха, швачка". Швачка включає в себе також поняття "добра вишивальниця" (в народній поезії "шити-вишивати" - синонімічна пара; напр.: "Одна дала нитки, друга полотенця, Третя шила, шила-вишивала, Для козака-серця"). В умовах патріархального укладу з натуральними формами господарювання більшість речей домашнього вжитку здебільшого виготовлялися господарем та його сім'єю. Майже в кожній хаті ткали полотно і шили з нього одяг. А вишивка була найпоширенішим способом прикрасити тканину. Вишиванням на Україні займалися майже виключно жінки. Для цієї роботи використовувалась кожна зручна нагода: досвітки та вечорниці, на які дівчата збиралися довгими осінніми та зимовими вечорами, і години відпочинку від польових робіт - навесні та взимку. Готуючись вийти заміж, кожна дівчина, як правило, повинна була мати багато різних вишиванок.

53. Шпундрі з буряками - свиняча грудинка, в інших рецептах – порібрина (частина туші, що прилягає до ребер), підсмажена з цибулею на сковороді, а потім зварена в буряковому квасі разом з нарізаними буряками і заправлена борошном.

Потрух в юшці - страва. Спосіб приготування: "Гусячі лапки, крила, печінку, нирки, пупки скласти в каструлю і варити; коли закипить два рази, очистити, покласти цибулі, зернистих ячних крупів і подавати" (Маркевич. - С. 159).

Каплуни - відгодовані на заріз вихолощені півні.

З отрібки баба, шарпанина - тобто бабка з нутрощів тварини чи птиці, приготовлених в макітрі особливим способом з відповідними для цього спеціями.

Шарпанина - в "Лексиконе малороссийском" М. Гоголя читаємо: "Шарпанина - приправлена сушена риба" (Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. - М., 1952. - Т. 9. - С. 501). Інше і більш широке пояснення дає М. Маркевич: "Шарпанина. Відварити тарань або чабак, вийняти з бульйону, вибрати кістки, нарізати шматочками, покласти ці шматочки на сковороду, розвести рідко пшеничне тісто в тому ж бульйоні, покласти в тісто піджареної на олії цибулі, полити цим шматочки риби, посипати перцем, потім поставити в духову піч і коли буде готове - подавати" (Маркевич. - С. 151).

Крохналь - крохмаль, тут у значенні: кисіль.

54. "Заморські вина" на обіді Латина - звичайні домашні настойки, одначе приготовлені на привозних південних фруктах.

Сикизка - настойка на сикизі, тобто інжирі. Сушений інжир, фиги - поширений на Україні в давні часи привозний продукт, ласощі; один з предметів чумацького промислу.

Деренівка - настойка на дерені, інакше - кизилі. Ягідне дерево, росте на півдні України.

Айвовка - настойка на айві.

Першою названа настойка на більш цінній ягоді, далі - дешевші.

На віват - з мущирів стріляли. - мужчир (мортира) - гармата з коротким дулом, з неї вели навісний вогонь, як з нинішнього міномета. Мужчири також служили для салютів під час урочистостей. Мужчирі малого калібру служили в господарстві ступами (див. коментар: III, 71). Трьома заключними рядками, трьома штрихами передає автор "музику" свята в панському будинку, де кожний тост супроводжувався салютом з гармат, нколи з фейєрверком, тушами оркестрів, заздравними хорами-кантами "многая лета".

55. Лубенського шмат короваю - "Коровай - весільний хліб. Робиться як звичайна хлібина, тільки більша за розміром; потім на неї накладаються виліплені з цього ж таки тіста та випечені як і хлібина шишечки, голуби, вензелі та ін. Знамениті короваї лубенські" (Маркевич. - С. 156). Як у першому

подарунку троянців, так і в першому подарунку Латина - натяк на бажаність шлюбу Енея та Лавісі. Корито опішнянських слив - Опішня нині - селище міського типу Зінківського району Полтавської області. Полтавських пундиків пряжених - спосіб приготування пряжених пундиків: "Взяти пшеничного кислого тіста, розкачати коржиками, піджарити цибулю на олії, перекласти коржики цією цибулею шарів у п'ятнадцять чи двадцять, поставити в піч, коли готові - вийняти, змазати олією і подавать" (Маркевич. - С. 158).

Далі називаються села поблизу Полтави (Лип'янка, Будянка, Решетилівка) та чим кожне з них славиться.

58. Ого! провчу я висі каку - висі кака - тут у значенні: вискочка, нахаба.

59. І на! через штафет... - тобто в листі, посланому естафетою, через гінців, які передають листа з рук в руки.

Щоб фурію він Тезифону - у римській міфології фурії - богині помсти, які переслідували людей за провини.

Берлин - карета для далеких подорожей.

Дормез - (франц. dormiг - спати) - м'яка карета, пристосована для спання в дорозі.

Ридван - велика карета для далеких подорожей, запряжена 6 - 12-макіньми.

Портшез (франц. porter - носити і chaise - стілець) - легке переносне крісло, в якому можна сидіти напівлежачи.

Перекладні - на державних (казенних) дорогах екіпажі, в які на кожній станції (приблизно через десять - п'ятнадцять кілометрів) впрягали свіжих коней і міняли візника. Плату брали і за кількість прогонів, і за швидкість.

То б заплатив на три прогони - тобто оплатити дорожні витрати у потрійному розмірі, щоб на кожній станції обслуговували в першу чергу, давали кращих коней і везли якомога швидше.

60. Лепорт - рапорт.

Гайдуки - слуги в маєтках великих магнатів, також придворна охорона.

64. Як йшла черідка вечерочком - увечері, коли пастухи женуть череду з поля і люди розбирають корів по дворах, піднімається шум, гам, стоїть страшенна пилюка, тому легше проскочити до когось непоміченим.

66. Турн, по воєнному звичаю, З горілкою напившись чаю - в образі Турна втілено окремі характерні риси армійського офіцера тієї доби. Нагадаємо, що

четверту частину "Енеїди" І. Котляревський написав, перебуваючи на армійській службі.

71. На кіл Амату пасажу - посадити на кіл (на палю) - смертна кара особливо принизлива, призначена для найнижчого стану, "бидла". А тут - особа царської крові, та ще й жінка.

У добу феодалізму самому способові смертної кари надавали неабиякого престижного значення. Смертна кара через повішення для провідних організаторів повстання декабристів 1825 р. сприймалася тодішнім суспільством і самими засудженими дворянськими революціонерами як приниження їхньої гідності, образа. До того ж, було прийнято виконувати вирок публічно. До смертної кари через посадження на палю особливо часто вдавалася польська шляхта під час розправи над захопленими повстанцями - запорожцями, гайдамаками.

72. Турн викликає на поєдинок Енея і царя Латина, щоб захистити свою честь. Такого мотиву - виклику на поєдинок - у Вергілія немає і не могло бути, оскільки, згідно з поглядами стародавніх греків і римлян, честь у громадянина могла відняти держава, громада, а не приватна особа. Сучасник Вергілія, римський філософ Сенека говорив: "Образа не досягає мудреця". Еней з Турном сходяться на поєдинок в кінці "Енеїди" для того, щоб уникнути зайвого пролиття крові воюючих сторін. Це зовсім не те, що поєдинок честі. Подібні поєдинки на полі битви були звичайним явищем, причому втеча від сильнішого ворога з метою порятунку не вважалася безчестям (див. VI, 67 - 70). Поєдинки честі з'явилися, мабуть, у рицарські часи. Особливого поширення набули у XVIII - початку XIX ст. У дворянському та офіцерському середовищі. Турн викликає на дуель Енея і Латина згідно з добре відомим у ту пору ритуалом. Він пише листи, де пропонує вибрати зброю, погодити інші деталі поєдинку, відправляє їх, як було прийнято, спеціальними гінцями. Але тут же автор поеми бурлескне обігрує прийнятий серед людей "благородного званія" ритуал. Достойна зброя для дворянського поєдинку - пістолети, шпаги, шаблі. А князь Турн пропонує князеві Енею битися "хоть на кії, хоть кулаками". Пригадаймо борців Дареса і Ентелла з другої частини "Енеїди".

Драгоман - у первісному значенні: перекладач при посольстві, дипломатичній місії, також гінець у дипломатичних справах; потім – просто гінець, посильний.

74. Но "горе грішникові сущу..." - початок поширеного духовного вірша. Тут маємо вказівку на те, що він був у репертуарі мандрованих дяків, студентів Києво-Могилянської академії. Крім "Енеїди", І. Котляревський використав ще раз цей духовний вірш у водевілі "Москаль-чарівник" (написаний 1818 - 1819). У заключній сцені водевіля викритий і присоромлений невдаха-залицяльник, "городський писар" Финтик, каючись, співає:

О, горе мне, грешнику сущу!
Ко оправданню ответа не имущу,
Како й чем могу вас ублажити?
Ей, от сего часа буду честно жити!

75. Чинш - податок, плата хазяїнові за користування його землею.

76. Лавинії к Петру мандрик - "...коржі з сиру з мукою та яйцями... називаються "мандрики" (Маркевич. - С. 15).

Три хунти воску на ставних - фунт - давня, ще з часів Київської Русі міра ваги у східних слов'ян, дорівнює 409,5 грама. Ставних - підсвічник у церкві, так називали і свічки для церковного підсвічника.

Льняної пряжі три півмітки - щоб уяснити, що таке півміток, треба мати уявлення, як вели рахунок пряжі. Готові до виробництва, намотані з шпульки на мотовило нитки пряжі рахували в таких одиницях: чисниця - 3 нитки, пасмо - 10 чисниць, півміток - 20 - ЗО пасом.

Серпанків вісім на намітки - з серпанку - легкої прозорої тканини (подібної до нинішньої марлі) - готували намітки, якими пов'язували поверх очіпка голову заміжні жінки. Кінці намітки, покриваючи фігуру жінки з спини, спускалися мало не до землі.

І двісті валяних гнотів - гноти для свічок, каганців, ламп. Дослідник творчості І. Котляревського П. Волинський про коментовану строфу писав: "Цією "статистичною довідкою" поет відтворює характерну картину економічних відносин кріпосницького часу. Чинш складають в основному вироби натурального господарства, але з обов'язковою наявністю певної кількості грошей, яких особливо потребувало панське господарство кінця XVIII - початку XIX ст., коли все більше розвивались товарно-грошові відносини" (Волинський П. К. Іван Котляревський: Життя і творчість. - К., 1969. - С. 143). Треба тільки пам'ятати, що економічна реальність доби тут бурлескне обіграна, постає в гумористичному освітленні. Поряд з пряжею і воском (у неспіврозмірно малій кількості) фігурують розраховані на комічний ефект мандрики "к Петру" Лависі, а плата грошима за хутір, де "ставок був, гребля і садок", сміхотворно мала - в тиждень по алтину, тобто по три копійки.

77. Муцик - мопс, взагалі маленька собачка.

Поноска - ошийник.

Тіменица - кірка з відмерлих часточок шкіри і бруду на довго немитому тім'ї малої дитини, а то й дорослого.

78. Стременний - тут: слуга, який на полюванні пильнує собак; у потрібний момент він спускає їх з поводків на звіра. Під час виїзду на полювання мусив постійно бути біля свого пана, при стремені, звідки й походить назва.

80. Асафета, або ще асафетида ("вонюча камедь") – лікувальний екстракт,куди входив сік рослин з домішкою смоли, сірки, фосфору, різних солей.Рекомендувалася асафета при різних захворюваннях, у тому числі при розладах нервової системи.

Сервета - салфетка.

Іще клістир з ромну дали - клістир - клізма. Ромен (Matricaria discoideae) - ще народні назви: ромашка пахуча, ромашка дика, маточна трава, ромашка без'язикова, романець - лікувальна трава; настій з неї вживають як потогінний та протизапальний засіб.

82. Чаплія - кухарське знаряддя, з допомогою якого переносять гарячу сковороду, залізний гачок з дерев'яним держалном.

Рубель - дерев'яний валик з ручкою і поперечними зарубками, яким розкачували намотану на качалку білизну.

Ричка - керівниця (К.); доярка.

Гуменний - токовий, старший, що організовував роботу на току. Зображена звичайна для феодально-кріпосницької епохи сцена сутички між ворогуючими сусідами-поміщиками. Як правило, у таких сутичках брала участь двірська челядь, а то й усі піддані.

84. Як умивалося мазкой - мазка - кров з розбитого обличчя, носа.

86. Коли пан возний позов дасть - возний - службовець при суді в часи чинності Литовського статуту (див. коментар: III, 97). В обов'язки возного входило подавати позов до суду, свідчити наявність збитків у потерпілої сторони, вводити у власність та ін.

89. Ківната, кімната - у панських будинках і взагалі у великих хатах - покої, жилі приміщення, на відміну від світлиці - парадної кімнати для прийому гостей. Пор. у народній пісні:

У вдовиці дві світлиці,
Ще й третя кімната,
А у тебе одна хата,
Та й та не прибрата.

Тут хата - жиле приміщення, яке служить і світлицею, і кімнатою, і кухнею.

91. І як війну вести без збруї - збруя - вся воїнська зброя, обладунок, у кінноті сюди входило також спорядження для коня.

Провіянтмейстер - у російській армії генерал, який відав постачанням (відповідає сучасній інтендантській службі). Посада введена Петром I у 1718 р., скасована у 1864 р.

Кригсцальмєйстер - чиновник при війську, що вів фінансові справи, здійснював контроль, займався також постачанням армії.

93. Покиньте ж се дурне юнацтво - юнацтво - тут у значенні: нерозважлива молодеча хоробрість, завзяття.

95. Щоб некрут зараз набирать - тобто оголосити примусовий набір у армію рекрутів-новобранців.

Боярські гроші шафовать - шафовать - витрачати, використовувати.

96. Таким обрізають ніс і уха - в кінці XVIII - на початку XIX ст. тілесні покарання з відрізанням носа, вух, інших частин тіла ще мали місце в багатьох країнах, в тому числі й Росії. Законодавством передбачалося відрізати вуха або ніс за бунт проти влади. Існував також звичай перед стратою через повішення відрізати ніс та вуха і прибивати їх до шибениці. До відрізання вух офіційно перестали вдаватися у першій половині XVIII ст., відрізання носа, як засіб покарання, затрималося довше, особливого розмаху набуло, поряд з відрубуванням руки, їїальців, язика, під час розправи над учасниками селянської війни під проводом Пугачова. Для вельмож подібна кара була особливо принизливою, бо тілесним покаранням підлягав тільки простий люд.

97. О музо, панночко парнаська!.. - у перших чотирьох рядках строфи обігране узвичаєне в поезії доби класицизму звертання до муз, покровительок мистецтва і науки, дочок Зевса й богині пам'яті Мнемозіни. Муз було дев'ять; тут, з огляду на жанр "Енеїди", звертання до Калліопи - музи епічної поезії. Слід відзначити явний перегук цього місця з вступом до поезії Т. Шевченка "Царі", де поет визначає своє художнє завдання ("штилем високим розмалюю помазаних") і водночас пародіює тогочасну запобігливу цареславну поезію.

98. В описі приготувань латинського і троянського воїнства до війни, екіпіровки, забезпечення продовольством, боєприпасами і т. ін., безумовно, відбилося добре знання І. Котляревським як українського козацького військового устрою, що порівняно недавно (у 80-х роках XVIII ст.) був ліквідований, так і армії свого часу, військової справи взагалі. Адже він майже тринадцять років (з квітня 1796 р. по січень 1808 р.) перебував на військовій службі.

А ус в півлокоть би тирчав - вислів походить від старої міри довжини "лікоть" - віддаль від кінця витягнутих пальців руки до ліктя.

100. Названі окремі командні посади в козацькому війську.

Хорунжий - у первісному значенні цього слова - "підпрапорний", оскільки перебував при полковому прапорі (хоругві) і підлягав безпосередньо полковникові. Середній чин у козацькому війську.

Асаул, осавул - виборна старшинська посада за військово-територіального устрою. Були звання генерального, полкового, сотенного, артилерійського осавула.

Урядник. - молодший чин у козацькому війську.

Отаман - виборний або призначений ватажок у козацькому війську.

Курінний отаман очолював козаків з одного села, місцевості, наказний отаман - тимчасово виконував обов'язки курінного, інших виборних командирів аж до самого гетьмана.

101. У нас в Гетьманщині колись - Гетьманщина - напівофіційна назва земель Лівобережної України, які разом з Києвом були закріплені за Російською державою згідно з підписаним ЗО січня 1667 р. Андрусівським договором між Росією і Польщею. Правобережжя відходило до Польщі. В Гетьманщині певною мірою зберігався уклад, який сформувався в добу визвольної війни під проводом Хмельницького: гетьманський уряд, поділ на полки, свій суд, фінанси, самоврядування ряду міст. Під тиском самодержавної політики автономія Гетьманщини дедалі більше занепадала і з введенням загально-державного адміністративного устрою в 1782 р. Була ліквідована не тільки фактично, а й формально.

Не знавши: стій, не шевелись - українське козацьке військо, так само як і московське стрілецьке, не знало стройової підготовки, а значить і різних стройових команд, у тому числі команди "струнко!". Така підготовка почалася при Петрі І, одначе стройових команд у формі, прийнятій в наші дні, довго ще не знали. Воєнний статут Петра І залишався без змін протягом усього XVIII ст., аж до того часу, коли 6 лютого 1796 р. Павло І через три тижні після вступу на російський престол видав новий. Фанатичний прихильник палочної муштри і прусської шагістики, він відбив у статуті свої вимоги. Необхідну в розумних межах армійську дисципліну він прагнув замінити отупляючою муштрою.

"Стій, не ворушись!" - можна було б поставити епіграфом до того статуту. Команди "Стой! фрунт", "Стоять, не шевелясь!", "Стоять смирно!" зустрічаються тут раз по раз. І. Котляревський не з чужих слів знав, що таке муштра в армії найбільшого солдафона на російському престолі. Адже він почав армійську службу за якихось сім місяців до смерті Катерини II і вступу на імператорський трон Павла І.

Лубенський, Гадяцький, Полтавський - коли додати сюди ще й Миргородський, з усіх боків оточений землями названих полків, то це будуть всі чотири з десяти полків Гетьманщини, землі яких склали основну територію утвореної 1802 р. Полтавської губернії.

102. Волонтцрі, волонтери - добровільці, нерегулярне військо; в той час - запорожці в російській діючій армії. З них формувалася переважно розвідка, інші частини особливого призначення, яким доручалися пов'язані з риском завдання. Зокрема, в численних російсько-турецьких війнах XVIII ст. запорожці, виконуючи роль розвідників, "становили основну силу авангардних частин, відзначаючись мужністю і військовою майстерністю. Окремі запорізькі загони по кілька разів на день самостійно відправлялися "в під'їзд" - вперед і від флангів, - вступаючи в сутички з ворогом..." (Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. - К., 1969. - С. 154).

Асмодей - злий дух, чорт.

Чи вкрасти що, язик достати - "найулюбленішим методом у запорізьких козаків була розвідка боєм. Запорізькі розвідувальні партії не тільки захоплювали язиків, з'ясовували обстановку, а й несподівано атакували окремі татарські загони, захоплювали трофеї, знищували живу силу ворога. Досвід війни 1735 - 1739 років показав, що запорожці були кращими розвідниками в російській армії" (Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. - С. 122). А при нагоді і вкрасти що, особливо в потенціальних ворогів - татар та польських панів, - теж уміли.

103. Мушкет - давня ручна вогнепальна зброя до восьми-десяти кілограмів вагою, стріляли з сошок - підпори; стрілець для пом'якшення віддачі мав на правому плечі шкіряну подушку. В XVI - XVII ст. мушкети були на озброєнні в козацькому війську, одначе уже в кінці XVI ст. їх почали замінювати легшими і зручнішими рушницями. У XVIII ст. мушкети стали старим, віджилим видом зброї, хоч саме слово "мушкет" жило на означення рушниці взагалі. Оружжина, оружина - так інколи називали рушницю.

Гамазея - склад.

Гвинтівка - відома ще з XVI ст. рушниця з нарізами в стволі для надання кулі обертового руху, що збільшувало дальність і точність стрільби. Заряджалася з дула. Кругла куля обгорталася змащеною жиром тканиною і заганялася в рушницю шомполом з допомогою молотка. Взагалі гвинтівка була мисливською зброєю. Через повільність заряджання вона на озброєння війська не бралася. В Росії гвинтівки в сучасному розумінні, що заряджалися патронами з казенної частини, з'явилися пізніше, з середини XIX ст.

Фузія, фузея - рушниця з ударно-кремінним замком. Прийнята на озброєння російської армії при Петрі I замість мушкета. Мала тригранний багнет.

Булдимка - коротка запорізька рушниця. Вона була зручною для ближнього бою під час розвідки, із засідки, з козацьких чайок; там, де вирішальне значення мала особиста ініціатива й кмітливість воїна.

Флинта - власне така ж рушниця, як і фузія, тільки мала іншу конструкцію кремінного замка.

Яничарка - турецька рушниця з кремінним замком.

Фузія, флинта, яничарка - рушниці з довгим дулом, менш придатні для індивідуального бою, розраховані на регулярні війська феодальних країн, для солдатів, які йшли в бій зімкнутим строєм під командою і наглядом офіцерів.

Гаківниця - довга, важка рушниця, під час стріляння прикріплювалася до землі гаком. Була на озброєнні козацького війська ще з XV ст. У XVIII ст. - уже застарілий вид зброї. Гаківниці використовувались інколи тільки при обороні фортець. Іронія захована уже в самому строкатому переліку зброї латинського війська. Зброя кожної армії мусить бути уніфікованою, на рівні сучасних вимог. А тут? І архаїчна на той час ручна зброя самопального типу (мушкети, гаківниці), і прийняті в тогочасній армії фузії (але без головної частини спускового механізму - пружини), і запорозькі булдимки, і тульські флінти, і турецькі яничарки. І вишикувані в одному рядку списи, піки, ратища для людини того часу - не те саме. Певне, не тільки назвою різнилися козацький спис і піка утворених на початку 80-х років XVIII ст. пікінерських полків. Ратище - дерев'яне держално списа і власне спис у народній мові тих часів.

104. Жлукто - видовбаний з цілого стовбура дерева бочонок у формі циліндра. Жлукто призначалося для зоління білизни перед пранням. Форму жлукта мали вулики для бджіл, тільки відповідно обладнані всередині, з льотком, дном знизу і кришкою зверху.

Голити - поспішати, квапитися.

Днище - знаряддя для прядіння, спеціально вистругана дошка; на одному кінці її сидить пряха, на другому міститься видовбаний отвір для гребеня з мичкою.

Оснівниця, або снувачка - у ткацькій справі - дощечка з двома отворами, крізь які проходять нитки основи. Використовується при снуванні основи.

Витушка - ткацький прилад для змотування знятої з мотовила пряжі в клубки.

Квач - прикріплена до держална куделя з конопель чи іншого матеріалу для змазування чого-небудь.

Помело - мітла, також ганчірка на довгому держаку, щоб трусити сажу з димарів.

Макогін - товкач для розтирання в макітрі пшона, маку та ін.

Бендюги - віз з розпуском для перевезення колод та інших довгих предметів.

Кари - водовозка.

Мари - збиті з дерев'яних жердин носилки для перенесення труни з тілом покійника.

Депо пушкарськеє (франц. depot) - склад, місце стоянки та спорядження гармат.

105. Готування войовничих підданих царя Латина до бою з троянцями зображене в дусі гумористичних народних казок, приповідок, пісеньок.

106. У них, бач, Тули не було - десь з початку XVII ст. Тула стала одним з центрів виготовлення холодної і вогнепальної зброї. У XVIII – XIX ст. - важливий постачальник зброї для російської армії. Тут також виготовляли зброю на замовлення українських козаків.

107. Амуниця, амуніція (франц. amunitionnement – укомплектування бойовими припасами) - термін вживався в російській регулярній армії, частиною якої у XVIII ст. було українське козацьке військо.

Подимне - податок від диму (димаря), від двору.

Виборні, підсусідки - у 1735 р. українська старшина і російський уряд законодавчим актом закріпили уже наявний поділ лівобережного козацтва на дві групи, залежно від характеру їхньої участі у відбуванні військової служби. Заможний прошарок, який міг забезпечити себе необхідним спорядженням на випадок війни, стали називати "виборними козаками". За біднішим прошарком козаків закріпилася назва "підпомічники". Вони допомагали виборним забезпечити себе провіантом, зброєю, кіньми, одягом, траплялося, обробляли їхні землі, коли виборні ходили в походи чи відбували форпостну службу на неспокійному кордоні з Туреччиною. З підпомічників брали погоничів для обозу, формували внутрішню охорону та ін.

Підсусідки - тісно пов'язані з підпомічниками, бідніші козаки та селяни, які не мали власного господарства і землі, жили по чужих дворах: у старшини, козаків, міщан, селян. За мешкання та утримання платили грішми або натурою, відробітком. Підсусідки не відбували військової повинності, але під час воєнної кампанії, як і підпомічники, утримували господарство відсутнього козака. Отже, "підсусідків розписали" по дворах виборних козаків.

Тяглі - козаки, що складали військовий обоз козачого війська та російської армії. На заклик до походу мусили з'явитися на збір зі своїм тяглом (волами) і

возом. Кінні - козаки на конях з відповідним спорядженням, піші - теж зі спорядженням, зброєю, харчами.

За себе хто, хто на підставу - з поступовим занепадом військовотериторіального укладу і виснаженням козацького війська у численних воєнних кампаніях XVIII ст. набула поширення практика посилати за себе ("на підставу") в похід іншого. Багатий козак посилав за певну винагороду біднішого.

108. Мушкетний артикул - прийоми з рушницею.

Ушкварить як на калавур - тобто взяти рушницю "на караул". Коли пішком - то марш шульгою, Коли верхом - гляди ж, правою - піхота в строю починає рух з лівої ноги (шуйця, шульга), коні під вершниками – з правої.

Такеє ратнеє фиглярство - тобто блазнювання, штукарство, кривляння. Для сучасників І. Котляревського "ратнеє фиглярство" ототожнювалося із засиллям муштри при імператорі Павлові І, потім - при Аракчеєву, який у військовій справі над усе ставив "красоту фронту, яка доходить до акробатства".

109. Посполитеє рушення - у Польщі - загальна мобілізація всього народу.

114. Нагадаємо, що четверта частина "Енеїди" писалася в роки перебування І. Котляревського на військовій службі та безперервних наполеонівських воєн, зеніту слави французького полководця, ровесника, навіть однолітка Котляревського (обидва народилися 1769), виходу армій Бонапарта до кордонів Росії. Так само, як раніше на службу в канцелярію, а потім на вельми нелегкий хліб домашнього учителя поміщицьких дітей, І. Котляревський пішов на військову службу тому, що не було ліпшого виходу. За своєю вдачею він був глибоко мирною людиною, органічно не сприймав духу мілітаризму. Останні чотири рядки строфи - кращий тому доказ. Тут зовсім відсутній елемент травестії та бурлеску. Натомість звучить не знана досі у письменника гнівна саркастична нота. В цих рядках вчуваються інтонації, повторені на історично вищому ідейно-естетичному рівні через чотири десятки років у "Кавказі" (1845) Т. Шевченка. Пригадаймо:

Лягло костьми
Людей муштрованих чимало.
А сльоз, а крові? Напоїть
Всіх імператорів би стало
З дітьми і внуками...

115. Для Януса, сердита бога - у стародавніх римлян Янус - бог часу, всякого початку і кінця, покровитель дверей і воріт, різних "входів" і "виходів". Зображувався у вигляді фігури з двома обличчями, зверненими в протилежні

боки: старим - назад, в минуле; молодим - вперед, у майбутнє. В мирний час двері храму Януса в Римі були закриті, а під час війни відкривалися навстіж.

118. Були златиї дні Астреї - у стародавніх греків Астрея (мала ще ім'я Діке) - богиня справедливості, дочка Зевса і феміди. Жила на землі між людьми в "золотий вік", а коли настав "залізний вік" - покинула землю і стала зіркою на небі.

Фигляр - театральний блазень.

Обтекар - аптекар.

Гевальдигер - у російській армії офіцер, що виконував поліцейські функції. Посада запроваджена Петром I, скасована після реформи 1861 р.

Шпигон - шпигун.

122. Ардея - столичне рутульське місто.

123. Мезентій тирренський - легендарний володар етруського міста Цере (Агілли). Тирренці - етруски. За жорстокість був вигнаний своїми співгромадянами.

Було полковник так Лубенський - Лубенський полк на чолі з А. Маркевичем перед Полтавською битвою вчасно підійшов на допомогу військам Петра I. Пропав і вал... - йдеться про вали фортеці, в якій гарнізон Полтави витримував облогу ворога до переможного завершення Полтавської битви. Фортеця достояла до часів І. Котляревського. Коли у 1787 р. Катерина II проїздом відвідала Полтаву, їй урочисто вручили ключі від цієї фортеці. На початку XIX ст. фортеця була ліквідована, а осілі від часу земляні вали перетворені на бульвари. У І. Котляревського "булевари" - на той час порівняно нове слово, вживалося ще в первісному його значенні (франц. boulevard: вал, насип). Пізніше так називали обладнані на міському валу місця для прогулянок, звичайно обсаджені деревами. Нар.: Пропав, як швед під Полтавою.

124. Байстрюк Авентій-попадич - союзник Турна Авентій народжений від нешлюбного зв'язку героя античних міфів Геркулеса і жриці Реї. Оскільки батько Геркулеса сам громовержець Зевс, то Авентій "знакомого... пана внучок". У Вергілія Авентій (Авентін) вирушає в похід на бойовій колісниці у вояцькому обладунку Геркулеса.

125. Руччеє - хвацьке, проворне. Тут - травестійна двоїстість, змішування стародавніх і сучасних І. Котляревському греків, що жили на Україні. На українських землях ще з XV ст., після завоювання Греції турками-османами, виник ряд колоній греків-емігрантів. Близько 1656 р. значна грецька колонія виникла в Ніжині (див. також коментар: VI, 3). Займалися греки торгівлею і після заснування колонії одержали від гетьмана Богдана Хмельницького

право на вільну торгівлю як в Ніжині, так і по всій Україні. Трималися вони своєю громадою досить довго, мали в певних межах самоврядування, свій магістрат. Зберігала свою окремішність грецька колонія і в'часи І. Котляревського. В "Енеїді" сучасні письменникові українські греки немов накладаються на стародавніх греків Вергілія. Маємо навіть не двоїсту, а троїсту травестію. Прізвища перелицьовуються на український і тут же на новогрецький лад. Замість Покотило (від імені героя Катілла - у Вергілія) - Покотиллос, замість Карась (від імені Караса - у Вергілія) - Караспуло.

Се гречеськії проскіноси - тут: гра слів. Проскіноси: 1) ті, що несуть, прапороносці, передові частини; 2) ті, що несуть, злодії. Із Біломор'я все пендоси - Біломор'я, власне заснований у XV ст. монастир на Соловецькому острові, служило місцем ув'язнення й заслання противників самодержавства та офіційної православної церкви, інколи - також небезпечних кримінальних злочинців. У довгому списку засланих у різні часи на Соловки немало грецьких імен. Наприклад, у XVII ст. На Соловки був заслaний видатний церковний діяч грек Арсеній, звинувачений у єресі. В даному контексті Біломор'я - місце ув'язнення.

Мореа - південна частина Балканського півострова.

Дельта - півострів поблизу Босфора.

Кефалос, або Кефалонія - острів коло Греції.

Оливу, мило, риж, маслини - тут: олива - олія з плодів дерева такої самої назви, риж - рис, маслини - плоди.

І капама, кебаб колос - калама - вид тістечка (з грец. - К.); кебаб - печеня (з грец. - (К.). Калос - хороший. Тобто: капама, кебаб - хороші.

126. Цекул - син бога вогню і ковальського мистецтва Вулкана (тому коваленко), засновник міста Пренести недалеко від Риму (тепер Палестріни).

Тут - травестія на мотив української народної пісні "Гей на горі та женці жнуть" (див. коментар: III, 3). Воїнство Цекула уподібнене козацькому війську Сагайдачного і Дорошенка.

127. Мезап (у Вергілія - Мессап) - глава кількох етруських племен.

128. Галес - вождь італійських племен аврунків і осків, нащадок грецького царя Агамемнона, одного з головних персонажів циклу легенд про Троянську війну та "Іліади" Гомера.

Аврунці, аврунки - плем'я, яке заселяло південний Лацій, область у середній Італії.

Сидицяне, точніше сідіціни - народ у Кампанії (область на Півдні Італії).

Калесці - жителі міста на півдні Кампанії (нині м. Кальві).

Ситикуляне - жителі міста Сатиккул в Кампанії.

129. Іпполит (Іпполіт) - син афінського царя Тесея і цариці амазонок Іпполіти.

130. Сіканці (сікули) - сіцілійці.

Аргавці (аргейці, аргосці) - жителі грецького міста Арголіди на півночі Пелепонесу; взагалі - греки.

Лабцки - італійське плем'я, жителі міста Лабики в Лації.

Сакранці (сакрани) - плем'я в Лації.

131. Камилла - італійська амазонка, ватажок загону вольськів (народність у стародавній Італії). Загинула від руки соратника Енея Аррунта.

ЧАСТИНА П'ЯТА

1. Нар.: Напасть не по дереву ходить, а по тих людях (Номис. - С. 37).

5. Пред ним стоїть старий дідище - бог річки Тібр. За віруваннями

стародавніх греків та римлян, у кожній річці жив однойменний з нею бог.

Він був собі ковтуноватий - ковтун - жмут збитого волосся.

Пелехатий - старий, запущений.

7. Іул построїть Альбу-град - згідно з легендою, місто Альба Лонга засноване Іулом (друге ім'я Асканій), сином Енея. Альба Лонга - попередниця Рима, перша твердиня нащадків Енея на італійській землі. Наступником Іула став його молодший брат Сільвій. З роду Сільвія вийшли Ромул і Рем, які через триста років після виникнення Альби ("Як тридесят промчаться годи") заснували місто Рим.

З аркадянами побратайся - тобто побрататися з грецьким плем'ям, яке під проводом свого царя Евандра переселилося з Аркадії на Апеннінський півострів і осіло в Лаціумі, недалеко від того місця, де пізніше був збудований Рим. Евандр заснував грецьку колонію Паллантей (пізніша назва Палатин) і навчив місцевих жителів грамоти.

9. У віщуванні бога річки Тібра - Тіберіна (аналогія в українському фольклорі - "очеретяний дід", водяний) особливе, ритуальне значення має двічі побачена Енеєм (у сні і наяву) - біла свиня з поросятами. У стародавніх греків і римлян принесена в жертву біла тварина найбільш бажана богам.

Три, тридцять - магічне число. Тут Котляревський іде за Вергілієм:

Знайдеш ти льоху велику під дубом, на березі річки,
Буде лежати вона, поросят породивши аж тридцять,
Біла сама, й поросята у неї при вимені білі
(Вергілій. - Кн. 8. - Ряд. 43 - 45).

10. Евандр - аркадський цар.

Ліси, вода, піски зумились - зумились - здивувалися.

13. І в його приязнь засталявся - довірявся, здавався на його ласку. Де гардовав Евандр з попами - гордувати - гуляти. Але дане тлумачення видається неточним. Слово походить від гард - перегородка на воді для ловлі риби, звідси "займище для рибної ловлі з житлом для рибалок" ("Словарь" Білецького-Носенка). Означає також: узгоджений поділ чогось, умова. У народній пісні:

Було тобі, пане Саво,
Гард не руйнувати,
Коли хотів запорожців
В куми собі брати
(Афанасьев-Чужбинский А. С. Собр. соч. - С-Пб, 1892. - Т. 9. - С. 356).

Отже, "гардувати" тут у значенні: скріпляти угоду. Узгоджується з характером Евандра, як розсудливого, тямущого господаря, який влаштовує гуляння не просто для пиятики чи з панського гонору, а по завершенні якоїсь справи.

14. Хогь ти і грек, та цар правдивий - Евандр - виходець з Греції, а греки зруйнували Трою - батьківщину Енея.

Тепер тебе я суплікую - прошу.

16. Гак лучше в сажівці втоплюся і лучше очкуром вдавлюся - сажівка, сажавка - копанка, криниця на низу, де близько до поверхні підходять грунтові води. В сажівці до води можна рукою дістати. Також ще – невелика викопана водойма біля берега річки, озера, в якій тримають живу рибу.

Очкур - шнур, яким стягують у поясі штани або шаровари для підтримання їх.

17. Турбації не заживайте - не турбуйтеся (К.).

19. Подаються більш вишукані наїдки, ніж ті, які троянці вживали до цього. Дає обід аркадський цар Евандр, зображений великим і щедрим паном. І тут страви названі в тому порядку, в якому їх подавали на стіл. Просілне з ушками. з грінками - просілне - з засолом (К.). Ушки - невеликі вареники з м'ясним фаршем, пельмені. Грінки - тут у значенні:

сухарики, суп з сухариками.
Хляки - шлунок корови, теляти.
Телячий, лизень - язик.
Ягни - печеня. Вид наїдку (з грец. - К.).
Софорок - соус до курки, приготовлений на тому бульйоні, в якому варилася курка.
Три гури - три гори (пол.), дуже багато.

21. Евандр точив гостям розкази - Евандр розповідає про один з подвигів легендарного героя Геракла (Іракла), який був здійснений на італійській землі.

На крайньому заході античного світу серед океану був острів Еріф, яким володів Геріон, потвора з трьома тулубами. Після довгої мадрівки Геракл добрався до цього острова і викрав корів Геріона. На зворотному шляху на тому самому місці, де пізніше був заснований Рим, частину корів Геракла викрав велетень Как. Після жорстокого бою велетень був убитий Гераклом. За звільнення країни від злого Кака місцеві жителі установили в себе культ Геракла ("Евандр і празник учредив"). Потім цей культ перейняли римляни. На задвірку хропти уклався - задвірок - частина двору позад будинку, хати.

23. К Вулкану підтюпцем ішла - у стародавніх греків Вулкан - бог вогню і ковальської майстерності (у римлян - Гефест), син Зевса і Гери. В античних міфах фігурує кривим, незграбним, закуреним димом кузні. В "Одіссеї" Гомера та "Енеїді" Вергілія він виступає чоловіком Венери (Афродіти).

27. Киприда, Кіпріда - ім'я Венери, походить від назви острова Кіпр, на березі якого, за одним із міфів, вона народилася з морської піни.

28. Шишак - тут мається на увазі бойовий шолом, з вістрям зверху, на кінці якого була невеличка кулька (шишка).

Кабатирка - табакерка.

Насічка з черню - висічений на металі малюнок, орнамент, покритий зверху емаллю (черню) - спеціальним сплавом темно-сірого кольору для прикраси і збереження від корозії.

Образки і кунштики - картинки, якими майстри прикрашали вояцький обладунок. Робили також різні написи: родові та вояцькі титули воїна, власне ім'я меча, щита, рога, бойові девізи та ін. Тут бачимо травестійне обігрування, змішування прикрас на стародавній, середньовічній та тогочасній зброї. На завершення - ще й брязкальця та дзвінки, доречні на кінській збруї, дитячих іграшках, але не на спорядженні воїна. ЗО. Махнула в Пафос оддихать - йдеться про місто Пафос на острові Кіпрі, де був славнозвісний храм Афродіти (Венери), осередок культу богині.

32. Уже онагри захрючали - онагр - кабан (К.).У словниках в такому значенні слово "онагр" більше ніде не зафіксоване. Вживається у значенні: дикий осел.

35. А доки в паці будеш грати? - паці (рос. бабки) - дуже давня гра: розставляються різними способами фігурки з кісток тварин. По них влучають спеціальною кісткою - битою (інколи її заливають свинцем). Відомо багато різновидів гри. Грають двоє або й більше.

36. В опрічнеє попав число - тобто в число особливих, видатних (див. також коментар: V, 74).

Еней мій сват... - ніхто з роду Евандра не був одружений з кимось із роду Енея, отже, вони ніби ніякі не свати. Проте в народі сватами іноді називали людей, з якими уклали якусь угоду, яким щось продали з свого господарства чи купили у них щось. Купив, продав - породичався. З глибокої давнини іде поняття "сват", адресоване людині, з якою взагалі мав якусь справу, навіть сходився, як з противником, у бою. В "Слові о полку Ігоревім", порівнюючи битву з бенкетом, автор говорить: "Ту пир докончаша храбріи русичи: сваты попоиша, а сами полегоша за землю Рускую".

37. Уміє і склади читать - у старій дяківській школі довго (рік, а може, й більше) зубрили окремі літери й склади і тільки потім складали їх у слова та речення.

38. Зайдіть к лидійському народу - у стародавні часи Лідія - держава на заході Малої Азії. Згідно з легендою, етруски, які жили на Апеннінському півострові до римлян, прийшли сюди з Лідії. У поемі Вергілія розповідається, що на час прибуття Енея до Італії етруски терпіли гніт тирана Мезентія.

Чинш - податок, плата за користування землею. За кріпосного права "пускати на чинш" значило замінити панщину податком, дати селянам землю в аренду.

Хто жінку мав, сестру, ятровку - слово ятрівка повсюдно вживається у значенні "дружина чоловікового брата". Отже, ятрівку можуть мати тільки жінки. В такому значенні це слово уже раніше вжите в "Енеїді" (див. коментар: III, 46), зафіксоване у словниках. Однак тут дане слово вжите у значенні, яке уже в добу І. Котляревського було глибоким архаїзмом, - ятровкою звуть чоловіки жінку свого брата, братову. В такому значенні зустрічаємо це слово в "Галицько-волинському літопису" (XIII ст.), переклад якого зробив Л. Махновець: "По смерті Романовіи зустрічався був король угорський Андрій з ятрівкою своєю Анною у городі Сяноці"; "Коли ж настала зима, прийшов король у Галич і привів ятрівку свою, велику княгиню Романову" (Жовтень. - 1982. - N 7. - С. 14, 18). Тут Роман – князь галицький, Анна - його дружина, Андрій - король угорський, троюрідний брат Романа. Згадані в літопису родинні зв'язки є відгуком доби родової сім'ї, коли взяті братами жінки з чужих

родів ставали в певних рамках власністю всього роду, і якщо виникала необхідність, один брат переймав обов'язки глави сім'ї другого брата.

Клейноди, животи, обнови - клейноди - коштовності, також атрибути влади гетьмана, полковника та ін.

Животи - життя.

43. Амбре (франц. ambre) - парфуми, духи. Власне "амбра" - застосовувана в парфюмерії речовина з приємним муксусним запахом, яку добувають з кишечника китів-кашалотів.

Презент (франц. pгesent) - подарунок.

44 - 45. Порядок зображених на щиті Енея казкових персонажів загалом відповідає їхній популярності. Першою в цьому ряду - казка про Івасика-Телесика. Тут же зображена казкова змія-чудовисько Жеретія.

Вокруг же щита на заломах - залом - вигин, крива, поверхня сфери. На заломах - на верхній випуклій частині щита.

Котигорох. Котигорошок - персонаж української народної казки. Іван-царевич, Кощій (Кащей), баба-яга - персонажі, що фігурують у багатьох українських, російських, білоруських народних казках.

Кухарчич, Сучич і Налетич - казкові персонажі, зараз менше відомі.

Услужливий Кузьма-Дем'ян - казковий персонаж, фігурував то як одна, то як дві особи. У І. Котляревського йдеться про одну, що підтверджує і коментоване місце, - "услужливий" вжите в однині. Подвійне ім'я зумовлене, зокрема, тим, що в кузні кують звичайно два ковалі. Кузьма-Дем'ян - коваль, також цілитель, знахар. Зв'язок між ковалем і цілителем-знахарем для сучасного читача може бути неясним. Але цей зв'язок стане зрозумілим, коли згадаємо про культ вогню, віру в його магічну силу. У фольклорній образній символіці вогонь - життя, рух, любов.

У церковному календарі записані два брати Косма і Даміан, які нібито жили у другій половині III ст. недалеко від Риму і прославилися чудодійним зціленням хворих, за яке не брали ніякої винагороди, тільки просили вірити в сина божого Ісуса Христа. Прийняли мученицьку смерть від заздрісного лікаря-язичника. Канонізовані церквою брати-лікарі мають мало спільного з своїм фольклорним прототипом.

Дурень з ступою - персонаж народної казки. Нар.: Носиться, як дурень з ступою (Номис. - С. 52).

І славний лицар Марципан - Марципан - герой рицарського роману чи повісті, відомих на Україні та в Росії у XVIII ст.

47. Він дожидавсь тогді вертепа - вертеп - український ляльковий театр. Власне лялькову гру знали на Україні, як і інших краях, з давніх-давен. Але вертеп виник у зв'язку з розвитком шкільної драми десь у XVII ст. Тексти вертепних драм дійшли до нас лише з другої половини XVIII ст. І. Котляревському, певне, доводилося бачити вертепні театральні дійства. Свідченням тому є згадка про вертеп в "Енеїді", п'єси "Наталка Полтавка" та "Москаль-чарівник", де письменник розвинув реалістичні традиції вертепної драми.

51. А на зикратого сам сівши - тут зикратий - масть коня. Починаючи з першого повного видання "Енеїди" (1842), в коментаторів немає одностайності в поясненні цього слова. У словнику, доданому до першого повного видання "Енеїди", сказано: зикратий - різноокий кінь. У наступних авторитетніших виданнях - "білоокий, а сам іншої масті", "білобокий", "з білими боками". В одному з словників української мови зазначено: зикра - очі/див.: К. с. - 1889. - Кн. 9. - С. 705). Польське zirkaty - зіркатий, людина з блискучими чи то витріщеними очима. Але коли йдеться про масть, то, певне, справа не в очах, а в плямах іншої, звичайно білої масті навкруги очей. Коли для знавців може й грають якусь роль відмінності в кольорі кінських очей, то для визначення масті вони не мають значення. Тут годиться тільки те, що видно на значній віддалі. Таким чином, у даному разі зикратий - з плямою іншої масті біля ока з одного чи з обох боків. Отже, Турн їздив на різномасному коні. В минулому значення коня, так само як і вола, в господарстві та військовій справі просто неможливо переоцінити. Звичайно, люди дуже добре зналися і на тій, і на другій тягловій силі. В характеристиці, оцінці коней та волів неабияке значення мала масть та інші похідні ознаки. Так, у спеціальному дослідженні на сторінках журналу "Киевская старина" повідомлялося, що тільки на Брацлавщині (примірно теперішня Вінниччина) розрізняли двадцять відтінків масті волів та ще плюс вісімнадцять різновидів за формою ріг. І всі ці відтінки та різновиди мали свою назвукличку. Звичайно, аж ніяк не менше існувало відтінків у масті та інших ніби несуттєвих зовнішніх ознаках, коли йшлося про коней. Під час купівлі-продажу коней грали роль не тільки відомі нам з приказки зуби (визначали вік), а й маса інших ознак, у тому числі масть. Вороні коні вважалися витривалішими від світліших мастей (буланих, білих, в яблуках та ін.). Рябі коні саме через масть поціновувалися нижче і мали не дуже добру славу. Отож, "зикратий" Турна, який далі зустрінеться ще не раз, має на собі недобру прикмету, несе рутульського вождя до його поразки і загибелі. У Вергілія про коня Турна читаємо: "Кінь фракійський під ним виграє, весь у яблуках білих" (книга дев'ята, 49). У стародавніх римлян коні з

Фракії (теперішня Болгарія) славилися швидким бігом.

54. Набалдашник - тут у значенні: накриття переважно з дорогої тканини з оздобами. Нар.: Жіночий празник (любитель жіночого товариства, жіночий угодник).

56. Кабак - ніс.

58. Турн їм ізволив тимфи дати - тимфа, пимфа - варварський бурсацький жарт. Бурсак Антось в романі А. Свидницького "Люборацькі" (написаний у 1861 - 1862 роках) розповідає про нього так: "Пинфа от що: візьме паперу та бавовни і скрутить папір в дудочку і в один кінець, в тонший, завине ту бавовну, запалить, роздує. Як добре курить, то запаленим кінцем візьме в рот осторожно і подме. То так сапне. Диму, як голова завбільшки, висунеться під ніс. Ще й кожухом накриють, як на кроваті спиш. Так закашляєшся, що ну! Бухикаєш та й бухикаєш... І сльози котяться, наче били" (Свидницький А. Люборацькі. - К., 1971. - С. 25).

59. Цибелла (Кібелла) - велика мати богів і всього живого на землі, богиня родючості й відроджуваної природи.

63. Сатурнович, змилосердися - за міфологією, Сатурн - батько Зевса, до нього правив людьми і богами.

68. Реб'ятушки - в царській армії узвичаєне звертання воєначальників до солдатів.

Пройшлось сказать Енею: пас - тут пас вживається у значенні: відступаю, пасую. Термін походить з картярської гри - відмова від участі в даному розіграші до наступної роздачі карт.

71. Ходили рунди по валах - рунда - команда, що перевіряла вартові пости.

74. Мій батько був сердюк опрічний - сердюки - гетьманська гвардія, утворена на Лівобережній Україні в 60-х роках XVII ст. Сердюцькі полки порівняно з територіальними полками, або, як їх ще тоді називали, городовими, були невеликі, до п'ятисот козаків. Вони охороняли резиденцію гетьмана, військову артилерію, склади продовольства і боєприпасів, виконували поліцейські функції. Перебували на повному утриманні гетьманської казни, були ліквідовані у 1726 р.

Опрічний - особливий, відмінний від інших, тут: видний, видатний.

78. Іноси! - згода, хай буде так.

79. Дорожку знаю я окромну - тобто окрему, потайну.

80. І красовулю піднесли - кросовуля - велика чарка (К.).

81. Землі, овець і дать по плугу - тут у значенні: дати по плугу волів - по дві пари.

В чиновні вивесть обіщав - тобто в чиновники, що займали якусь посаду в урядових установах. Чиновники належали до привілейованого стану, мали звичайно потомствене або особисте дворянство.

82. Козак природі покорився - тобто підкоритися своїй козацькій вдачі.

83. Ви сами мали паніматку - мати Іула, перша дружина Енея - Креуза, загинула під час утечі з Трої.

84. Твоїм буть братом не стижуся - перед нами епізод, що воскрешає характерний для крзацтва звичай і показує, наскільки сильною була серед нього традиція побратимства. Воєначальник, що стоїть на вищих шаблях суспільної ієрархії, урочисто перед громадою називає своїм братом простого воїна, що добровільно йде на подвиг, клянеться заступити його матері рідного сина.
І тут же - бурлескна гра: поняття з побуту російської регулярної армії - "пайок", "кватира" - поставлені в один ряд з речами патріархального козацького та селянського побуту. Все назване змішувалось і в реальному житті України кінця XVIII - початку XIX ст., проте "пайок" і "кватира" не були властиві побуту старої селянки.

86. Пікет - передовий сторожовий пост, застава.

87. У Вергілія про Рамента (Рамнета) читаємо:

Сам він був цар і віщун, і Турну-цареві був милий;

Та віщуванням загину від себе не міг відвернути (Вергілій. - Кн. 9. - Ряд. 327 - 328).

Тестамент - заповіт, духівниця.

88. Потиснув, мов Хому Ярема - маються на увазі комічні персонажі в фольклорі українського, російського та білоруського народів. Хома і Ярема фігурують у жартівливих піснях, анекдотах, лубочних картинках (малювань). В одній з пісень зустрічаємо слова, що нагадують коментований рядок "Енеїди":

...Ходімо у церкву
Богу молиться.
Хома надів ризи,
А Ярема взяв книги.
Де не взявся піп та дяк -

Хома вискочив у двері,

А Ярема у вікно.
Як затис та й затис -

Та й Хому притис...

(Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодянських. – Кё 1978. - С. 269).

91. Пальонка - вид горілки.

І приколов його, як квітку, Що баби колють на намітку - намітка - святкове вбрання одруженої жінки; довге, мало не до землі, покривало, яким зав'язували поверх очіпка голову. Прийнято було покійницю в домовині покривати зверху наміткою. Інколи до намітки пришпилювали воскову квітку.

93. Агапій Шамрай так коментує це місце: "Слимаки – монастирські служки... І знову в цій строфі - яскрава картина з побуту школярів старих часів ("курохватів"), які добували собі прожиток не завжди достойними способами. Цікаво відзначити, що для них господарі, у яких вони крали, то "вороже плем'я" - Гевали і Амалики. За біблією, Амалик – родоначальник племені амаликітян, що ворогувало з євреями, а Гевал - назва народу арабського походження - гевалітян, - що так само ворогував з Ізраїлем. Звідси в біблії, а потім пізніше і в мові духівництва ці назви стали загалом означати людей "чужих", "ворожих". Причому назву "гевал" вживали в зневажливому значенні - простак, грубіян та ін. Це зневажливе ставлення до міщанства і селянства з боку школярів типове для тих часів, коли навчальні заклади були ізольовані, користувалися самоврядуванням, і школярі, або "спудеї", розвивали в собі професіональну замкненість і деяку погорду до інших "неосвічених" станів. (Так само, як, наприклад, для німецьких студентів середньовічних університетів, всі, хто не належали до "ученого стану", називались звисока "філістімлянами", або скорочено - "філістерами". Знов-таки біблійна термінологія - філістімляни - народ, що ворогував з євреями)" (Котляревський І.П. Повне зібр. творів: У 2 т. - К., 1952. - Т. 1. - С. 525 - 526).

Що роблять часто і дяки - мандровані дяки, бурсаки.

95. Дали рутульцям накарпас - дали прочуханки.

Кал - грязь.

По сам пас (пол.) - по пояс.

96. Волсент - проводир кінноти латинян.

101. Уже знайома нам бурсацька макаронічна мова (див. коментар: IV, 46 - 47).

Переклавши латинські слова, слід читати:

Гріх робиш, брате милий,
Невинному смерть задаєш:
Я дурень, розбійник, розбишака,
Найбільший негідник! гайдамака;
Постій! невинную кров ллєш.

На що ж розраховував Низ, звертаючись до Волсента на бурсацькому арго? Щоб збити з пантелику, виграти час, затримати піднесений над головою другапалаш. А ще мав надію, що Волсент хоч на якийсь момент прийме його за людину з свого табору, адже зрозуміле тільки бурсакам арго служило свого роду паролем.

111 - 112. Ці строфи написані в дусі народних голосінь матері за сином-одинаком.

115. Що мов на його сап напав - тут сап - утруднене, свистяче дихання через закладений ніс.

116. ...Брат брата в батька луплять - лаються.

Гак в мідні клекотить гарячій - мідня - підприємство, де плавлять мідь.

Гак в кабаці кричить піддячий - кабак (рос.) - шинок. У старі часи було прийнято різні урядові укази та розпорядження читати в людних місцях: на ярмарках, площах, у шинках тощо. Звичайно, піддячому особливо доводилося підвищувати голос у шинках, щоб перекричати п'яний гамір.

118. Парнас - гора в Греції, де, за міфологією, перебував покровитель мистецтв Аполлон і музи.

Пегас - у грецькій міфології - крилатий кінь. На вершині гори Гелікон вибив копитом джерело, з якого пили воду музи і яке давало натхнення поетам.

120. Якраз і тарани вродились - тарани застосовувалися під час штурмів фортець. Тяжку, оббиту металом колоду підвішували на канатах чи ланцюгах на поставлених на колеса поперечках. Таран підкочували до кріпосної стіни чи то брами і, розгойдуючи, били в неї колодою. Оббитому металом чи цілком металічному передньому кінцеві колоди інколи надавали форму баранячої голови. За аналогічним принципом працювали тарани - дерев'яні довбні – в олійницях. Підвішеними до стелі таранами підбивали клини, які притискали прес, що вичавлював з відповідно підготовленого насіння олію. Застосовувалися тарани і для пресування воску на воскобійнях. Тут продовжується розпочате у четвертій частині "Енеїди" травестійне обігрування, комічне зниження зброї, бойового обладунку двох воюючих армій, ототожнення їх з предметами господарського вжитку. До того ж, всі давніші

види зброї беруть свій початок від предметів господарського вжитку (ті ж тарани, вся холодна або ще говорили - біла зброя, певною мірою і вогнепальна). Замість бойових таранів рутульці використовують довбні з олійниць, якими проти фортечних укріплень нічого не вдієш. Тимчасом у наступній строфі з їх допомогою військо Турна валить браму.

123. Геленор - троянський воїн, син лідійського царя і рабині Лікімнії (Вергілій. - Кн. 9. - Ряд. 544 - 549).

Лик - у Вергілія Лікос (Вергілій. - Кн. 9. - Ряд. 556 - 566).

Верлань - крикун.

Кундель - вівчарка степової породи.

І, мов на поступки, хотілось Рутульцям перегону дать - змагаючись у бігах наввипередки чи що інше, буває, ідуть на поступки, скажімо: "починай бігти першим". Як у шахматах, починаючи гру з явно слабішим противником, інколи дають фору - знімають з дошки якусь фігуру.

124. Пробралися подуть тичок - тобто помірятися силою в поєдинку, бою. У народних казках герої інколи, перш ніж почати поєдинок, а то й перериваючи його, дмуть тічок (місце поєдинку), щоб в такий спосіб виявити, хто з них сильніший.

129. Лигагь латинськії потали! - потапці - особливо злиденна страва: хліб, накришений у посолену воду. Нар.: Лигай потапці, впустивши в юшку (Номис. - С. 235).

131. По-сербськи величали віру - тобто лаялися нецензурними словами.

132. Голіаф - біблійний велетень і силач.

Один дражнився Битіасом - травестійне обігрування імені троянця Бітій у Вергілія.

Із Кочубейським він Тарасом - мається на увазі слуга великих магнатів, князів Кочубеїв, які мали маєтки в Диканьці, самій Полтаві, інших місцях. Котляревський добре знав Кочубеїв і їхнє оточення. Одному з них, Семенові Михайловичу Кочубею (1778 - 1835) присвятив власноручно підготовлене видання "Енеїди" (1809).

137. Стратилат - воєначальник, ватажок війська.

139. Келебердянськая верства - локальна приказка. Матвій Номис до приказки "Випросталась, як семисотна верства" дає таку примітку:

"Семисотні верстви були за цариці Катерини. По старих шляхах вони ще й тепер (середина XIX ст. - О. С.) іноді є: дубові, високі. Пирятинська верства теж семисотна, - себто верства, що вони стоять по старому шляху з Переяслава у Лубни" (Номис. - С. 288).

Келеберда - містечко Полтавського полку.

Попав богиню камнем в лад - тобто в лоно. Тут: лоно - низ живота.

142. Генеральний обозний - одна з вищих посад у гетьманському уряді на Україні. У його віданні була організація і постачання війська, артилерія. Генеральний обозний також брав участь у зносинах з іншими державами, переговорах з іноземними послами, засідав у генеральному суді. Були також полкові обозні.

ЧАСТИНА ШОСТА

1. Біжать в олимпську карвасар - йдеться про одну з давніх форм народного судочинства, щось близьке до третейського суду чи суду честі (відповідно в російського народу - "на миру"). Обрані громадою авторитетні люди вислуховували обидві сторони і тут же виносили своє рішення. Слово "карвасар", як і сама інституція суду на ярмарку, давнє, уже в часи Котляревського можливо сприймалося як архаїзм.

3. Як грек на ніжинські ковбаси - це вже друга згадка про греків-колоністів на Україні (див. коментар: IV, 125). Нар.: Ласий, як до ковбас. Ласий на ковбаси (Номис. - С. 98). Я намочу вас в шевський, квас - шевський квас - розчин дубильної речовини для вичинювання шкур.

4. Запру в смирительних домах - такі будинки були введені при Петрі I для ув'язнення за порівняно незначні злочини. Коли перед судом поставала особа з привілейованих станів (а богині ж сюди належать), вона по можливості відбувала покарання в такому будинку, а не в тюрмі. Як місця ув'язнення ці будинки припинили існування у 1884 р.

Жінок там на тютюн міняють - ще один, уже третій (див. коментар: III, 3; IV, 126) відгук у поемі пісні "Гей на горі та женці жнуть". Тут ремінісценція рядків:

А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн та люльку,
Необачний.

6. В античній міфології Венера традиційно прихильна до Марса – бога війни. Тому природно, що тут вона виступає ще й в образі маркітанки. Останні супроводжували армію в походах, торгували різними продуктами, напоями, предметами солдатського вжитку. І бите з ними м'ясо їла - тобто м'ясо настріляної дичини.

7. Літературознавець Юрій Івакін слушно вказує на перегук епізодів із побуту небожителів у шостій частині "Енеїди" з творами Шевченка останніх років життя: "Юродивий" (1857), "Муза" (1858), "Слава" (1858), "Гімн черничий" (1860). Коментуючи рядки вірша "Слава":

А ти, задрипанко, шинкарко,
Перекупко п'яна!
Де ти в ката забарилась...
Моя крале мальована,

зазначає: "Говорячи про стилістичну залежність Шевченкового твору від бурлескної традиції, маємо на увазі передусім "Енеїду" Котляревського. Вже лайливе звернення до слави в перших рядках вірша своїм комічним нагромадженням лайливих визначень нагадує славнозвісну "художню лайку" персонажів "Енеїди". Шевченкова "краля мальована" дещо схожа на таку ж легковажну Венеру з "Енеїди", що "все з воєнними жила" (Івакін Ю. О. Коментар до "Кобзаря" Шевченка: Поезії 1847 - 1861 рр. - К., 1968. - С. 243).

9. фригійське плем'я не проклято - тут і далі фрігійці - троянці.

Фрігією називали область Малої Азії, в межах якої була Троя.

10. Прометей (у грецькій міфології) - добрий титан, оборонець людей. Допоміг Зевсові перемогти злих титанів і здобути владу над світом; викрав з Олімпа вогонь і приніс людям. За це Зевс звелів прикувати Прометея до скелі на Кавказі і прирік на вічні муки: щодень орел розкльовував йому печінку, а на другий день вона виростала знову. Так прикутий Прометей мучився протягом тисячоліть, поки його не визволив Геракл. "Прометей, - за словами К. Маркса, - найблагороднішій святий і мученик у філософському календарі" (Маркс К., Енгельс Ф.З ранніх творів. - К., 1973. - С. 22).

Образ Прометея - мужнього захисника людини, поборника добра і справедливості - один з найважливіших в ряду вічних образів світової літератури. Появившись в "Енеїді" І. Котляревського, так само як і інші образи поеми, в травестійно-гумористичному контексті, Прометей продовжив своє життя в українській літературі.

12. Як дам! очіпок ізлетить... - збити очіпок жінці (дівчата очіпка не носили) - означало завдати їй сорому. Тадей Рильський у статті "До вивчення українського народного світогляду" писав: "Я пам'ятаю випадок, коли

семилітній хлопчина, граючись, скинув очіпок заміжній жінці в товаристві. Жінка розплакалася від образи, що він змусив її, чесну молодицю "світити волоссям". Я пам'ятаю, наскільки безуспішними були якось мої спроби утішити гнів однієї молодиці на іншу, головним чином задля того, що остання її "розчіпчила".

13. ...Наш олимпський предводитель - дворяни губернії та повіту на спеціальних зібраннях обирали з-поміж себе на певний строк предводителя дворянства з числа найбільш знатних та авторитетних. Так, з утворенням Полтавської губернії 1802 р. першим предводителем (маршалком) був обраний князь С. М. Кочубей, що відіграв певну роль і в житті автора "Енеїди". В шостій частині поеми - помітніше уподібнення небожителів великопанській дворянській верхівці, а земних владик - середньому та нижчому прошаркові дворянства з прикметами їхнього побуту.

Зводниця цитерська - походить від назви острова Цітера (Кіфера), де був особливо поширений культ Венери і знаходився її храм. Цітера - одне з імен Венери.

14. У восьмій пісні Гомерової "Одіссеї" розповідається, як Афродіта (Венера) зраджувала свого чоловіка Гефеста (Вулкана) з богом війни Аресом (Марсом). Розлючений Вулкан у своєму домі потай прилаштував над ложем сіті ("Мов павутиння легке, ніхто їх побачить не міг би..."), якими Марс і Венера в момент їхнього побачення були накриті, а потім прив'язані до ложа. Вулкан скликав подивитися на спійманих усіх богів Олімпа. У Котляревського кара ревнивого чоловіка зображена в дусі давніх народних звичаїв - Вулкан підрізав зрадниці пелену. У такому вигляді викритих розпутниць виводили на люди. Ретязьок - поводок, прив'язь.

15. То верб'я золоте росло - верба, що росте, квітує, - символ родючості, достатку, життєвої сили, тоді як суха - осідок злого духу, всього ворожого життю. До примовки "Золоте верб'є за ним росте" Іван Франко дає пояснення: "Говорять про щасливого, всіма любленого чоловіка, що ширить довкола себе радість і задоволення" (Франко. Приповідки. - Т. 2. - С. 209). Чи не частіше ця примовка фігурує в іронічному значенні, від супротивного, прикладається в насмішку до нікчемної, осоружної людини, як у даному випадку. Нар.: Куди не повернеться - золоте верб'я росте. (Іноді так хвалять, а іноді ганять. - Номис. - С. 62).

16. Наброїти - натворити, накоїти.

Мов тілько вилізла з води - за одним з міфів, Венера народилася з морської піни біля скелі на березі острова Кріт.

Невинничаєть, мов Сусанна - мається на увазі біблійний персонаж Сусанна (Старий завіт, книга Даніїла, глава 13). її переслідували два похітливі діди і, не

добившись свого, оббрехали, звинувативши у зраді чоловікові. Сусанну виправдав і врятував від смертної кари юнак-пророк Даніїл. У сучасному канонічному тексті біблії епізод з Сусанною відсутній. Вважають, що він не має історичної основи і вставлений у старозавітний текст пізніше, десь у I ст. до н. е.

Не діждеш з бабкою своєю - за міфологією, богиня Венера бабусі, так само як і матері, не має. Проте тут згадка про бабусю на місці. Адже Юнона в запалі лайки докоряє Венері, що та видає себе за цнотливу старосвітську хуторянську панночку. А панночки в патріархальних поміщицьких сім'ях звичайно виростали під опікою бабусь.

17. ...На угори слаби - ідіоматичний вираз; застосовується з фривольним інколи відтінком, до невитриманих людей. Утори - виріз, жолобок на краю бочки, в який вставляють дно.

18. По п'ятах виб'ю чубуками - знову зустрічаємо тут рису дворянського побуту. Чубуки - довгі, не менше метра палиці, лозини, або мундштуки для люльки, прийняті у дворянському середовищі тієї доби. "По п'ятах чубуками" - специфічна кара для осіб "благородного стану". Справа в тому, що фізичне покарання дорослих дворян заборонялося законом. У підписаній Катериною II "Грамоті на права, вільності й переваги російського дворянства" (1785) зазначалося: "Тілесне покарання хай не діткнеться благородного" (Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. - Спб., 1830. - Т. 20. - С. 347). На недовгий час це положення було скасоване імператором Павлом I, а після його смерті знову відновлене. Палицею чи то чубуком по п'ятах – і боляче, і сліду немає, і на ноги якийсь час не стане, щоб побігти скаржитись. А коли й рушить, скажімо, дружина до предводителя дворянства, то хай докаже, що її побито, коли сліди відсутні.

20. І стать на Шведську могилу - це значить на братську могилу, в якій поховані російські та українські воїни, що загинули під час Полтавської битви. Могила стоїть на полі битви, близько шести кілометрів від Полтави.

22. Язик його тож не клесачка - клесачка - шевське знаряддя, міцна коротенька палиця, якою розгладжують (виклесують) шви.

23. Див. коментар: IV,. 97.

24. Із Стехівки то шинкаренко - Стехівка - село за 12 - 15 кілометрів на північ від Полтави. Складається враження, що Тигренко реальна особа, як Вернигора Мусій серед троянців, зустрінутих Енеєм у підземному царстві (III, 107). Одначе таких відомостей немає. Треба думати, прізвище Тигренко походить від назви корабля, на якому у Вергілія плив Массик зі своїм військом ("Перший Массік, що на мідному "Тігрі" прорізує хвилі; Тисяча хлопців у нього..." - Вергілі й. - Кн. 10. - Ряд. 166 - 167).

25. Сей лежнем в винницях служив - тут гра слів: 1) лежень - лежебока, ледащо; 2) груба колода, брус, що лежить на землі і служить опорою для чого-небудь. Приміром, на лежнях, частіше кажуть - лежаках, стоять чани з брагою на винокурнях.

Недавно з кошельком ходив - тобто терпів нестатки, жив бідно. Про того, хто не мав свого господарства, жив тільки з того, що десь дістане або заробить, в народі говорили: "Тягнеться з грошика та з кошика". Зробила паном із чупруна - чупрун - простолюдин.

27. Корея, кирея - верхній довгий з грубого сукна одяг з відлогою.

Го родом з Глухова іриста - Глухів - старовинне українське місто. Було резиденцією останнього гетьмана Кирила Розумовського у 1750 - 1764 роках, адміністративним центром Лівобережної України. Зараз Глухів – місто Сумської області, районний центр.

29. По пальцям тож не розлічу - названо всі народні способи лічби та обліку в минулому. На пальцях - ясно. Карбіж - зарубки, позначки на чому-небудь, звичайно на палиці. Часто при позичках, різних господарських обліково-торгових операціях така палиця служила юридичним документом. Звідси пішла українська назва основної грошової одиниці – карбованець (карбувати). Названий і порівняно новіший спосіб лічби - "на щотах" (рахівниці).

ЗО. Волосожар - народна назва сузір'я Плеяд; етимологію цього слова пов'язують з вогненно-білявим, ніби палаючим, волоссям людини.

Віз - народна назва сузір'я Великої Ведмедиці.

А хто прудився у кабиць - даний рядок, а відтак і вся змальована тут картина нічного козацького табору, е віддаленою ремінісценцією української народної картини "Козак Мамай", зокрема одного з її численних варіантів, підписуваного:

Козак - душа правдивая, сорочки не має,
Коли не п'є, то воші б'є, а все не гуляє.

У п'єсі "Наталка Полтавка" І. Котляревського цей крилатий гумористичний вираз уже прямо спливає в тексті, одначе дещо змінений відповідно до поетично-молодечої вдачі сироти "без роду, без племені" Миколи. Збираючись іти шукати долі на Чорноморію, куди переселилася частина запорожців, Микола говорить: "Люблю я козаків за їх обичай! Вони коли не п'ють, то людей б'ють, а все не гуляють... Я з чорноморцями буду тетерю їсти, горілку пити, люльку курити і черкес бити" (дія друга, ява перша). Прудитися - виганяти бліх з одягу на вогні. Також бити воші. Кабиця - тут у значенні: похідне польове вогнище. Зараз на півдні України кабицею називають літню піч надворі.

44. Дутеля з'їсти - померти. Дутель - порожній горіх.

47. Хто не сусіль, тому кабаки - сусіль - те саме, що "шасть", "шмиг", тобто втекти. Кабаки дати, втерти - покарати. Отже: хто не втече, тому погибель.

І коси на траву найшли - всупереч приказці "Найшла коса на камінь" аркадяни косять рутульців, мов траву.

52. Комлицькой буркою прикрили - тобто калмицькою.

57. І в тарадайці напирають - тут у травестії вживається слово "тарадайка", так само як раніше бендюги, замість того, щоб сказати "бойова колісниця".

64. Юнона в котика з ним грала - дитяча гра "в котика й мишки": мишка втікає, котик її доганяє.

66. В кереі бідного Сихея - тобто в киреї чоловіка Дідони, убитого її братом Пігмаліоном. Лише один раз І. Котляревський називає покійного чоловіка Дідони по імені.

67. Не гречі - нечемно, не гречно.

70. Таку Юнона зливши кулю - злити кулю - вчинити несподіванку, фокус, хвацько обернутися.

Перевернувшіїся в зозулю - зозуля, поряд з павою, вважалася священним птахом Юнони.

71. У Вергілія названі тут Оре, Парфен, Пальм не рутульці, а троянці (Вергілій. - Кн. 10. - Ряд. 750 - 832), отже, їх Еней убити не міг. Пальма убив етруський цар Мезентій; Оре і Парфен загинули від руки мезентійського воїна Рапона. Лутаг і Лавз - воїни з рутульського стану.

Витерти ворсу - тут у значенні: дати прочуханки, побити.

74. Варяниця, варениця - виготовлений для вареників, розкачаний на коржик шматочок тіста, зварений без начинки разом з варениками і разом з ними поданий на стіл.

77. Підкоморий - дворецький, наглядач і розпорядник при королівському дворі у Польщі. Любистком мухи обганяв - на Україні любисток - перше зілля, яким обкладають покійника.

Гайстер - айстра.

78. Запхнули за щоку п'ятак - у статті невідомого автора про українські похоронні обряди і повір'я в журналі "Киевская старина" читаємо: "Що стосується монети, то інколи її вкладають в рот покійникові за ліву щоку, а інколи зав'язують в платок і кладуть за пазуху, теж з лівого боку. Відносно

мети цього обряду я там чув (у селі Краснопілля в десяти верстах від Коропа. - О. С.), між іншим від людини грамотної, буквальне повторення класичного вірування, що вона потрібна для плати за переїзд через річку на поромі" (К. с. - 1890. - Т. ЗО. - Кн. 8. - С. 332 - 333).

79. Тогді якийсь їх филозоп - тобто бурсак, студент вищого, останнього, класу (з дворічним, інколи трирічним строком навчання) в духовних школах. Іван франко до примовки "фільозоф: обутий, а сліди босі за ним" дає таку примітку: "В давніх школах студенти двох найвищих клас... Такі філософи дуже часто не кінчали науки, пускалися на мандрівку, робилися дяками або писарями, бували іноді душею корчемних компаній, які забавлялися своїми фіглями, але при тім бували також предметом насміху для багатших господарів" (Франко. Приповідки. - Т. 3. - С. 250). Образ такого дяка Галушкинського, під явним впливом "Енеїди", та пародію на його надгробне слово дає Григорій Квітка-Основ'яненко в повісті "Пан Халявський" (1840).

80. Паллантей. - столиця царя Евандра.

82. І всі асесорського чина - тобто згідно з "Табелем про ранги", введеного Петром І для всіх, хто перебував на державній цивільній і воєнній службі, чину колежського асесора. "Табель про ранги" поділяв усіх чиновників на чотирнадцять класів, від найнижчого (колежського регістратора) до найвищого (у цивільній службі - канцлера, у воєнній - генерал-фельдмаршала). Колежський асесор, рахуючи від найвищого, - восьмий клас, у армії йому відповідав чин капітана. Для основної маси служилого люду, який, згідно з положенням того ж "Табеля", починав службу з найнижчого щабля, чин колежського асесора був вершиною кар'єри. Вище піднімалися одиниці. Це були якраз ті винятки, що підтверджують правило. Піднявшись до восьмого класу, одержували потомствене дворянство (було ще особисте дворянство).

Драгоман - перекладач при дипломатичній місії, посольстві.

83. Не ворог, хто уже дублений - тобто мертвий, задубілий.

84 - 85. Ще один зразок макаронічної мови на бурсацький лад. Подаємо підрядковий переклад промови Енея перед латинськими послами:

Латин цар єсть невгомонний,
А Турн найгірший дурак.
І навіщо воювать вам зі мною?
Латина вважаю за сліпого,
А вас, сенатори, без ума;
Латину рад мир дати,
Дозволю мертвих поховати,
І злості на вас нема.
Один єсть Турн ворог мій,

Сам, отже, повинен воювать;
Велить так доля, щоб Еней
Вам був цар, Аматі зять.
Щоб привести до кінця війну,
Ми зробим з Турном поєдинок,
Про що всім кров проливать?
Чи Турн буде, чи Еней
Латинським скіпетром управлять -
Укажеть меч або бог.

86. Драксес - у Вергілія Драк, рутулець, вороже настроєний проти Турна.

90. Трахон - у Вергілія Гархон, воєначальник етруських загонів, що виступали на боці Енея. Разом з Енеєм підійшов на допомогу оточеним у фортеці троянцям.

91 - 92. У стародавніх римлян існував звичай спалювати трупи на вогнищі. При цьому прийнято було кидати у вогонь різні речі, які могли згодитися небіжчикові у загробному житті. Чим ціннішу річ кидали у вогнище, тим більшу шану віддавали покійному.

Келеп - бойова палиця з булавою або металевим тягарем якоїсь іншої форми.

Трохи, тороки - ремені коло задньої луки (вигину) сідла для закріплення сумок, одягу, зброї та ін.

Волоки - мотузки чи ремінці, якими зав'язують постоли та обв'язують онучі на нозі.

93. Лаврент - місто в Лації, столиця царя Латина. Було розташовано серед лаврових лісів.

Поспульство, поспільство - народ.

95. Брехун, юриста, крюк, підтяга - піти в юристи у феодально-кріпосницькій Російській імперії означало піти, за виразом самого І. Котляревського, в "п'явки людськії". Серед усіх змальованих в "Енеїді" суспільних станів не було такого, про якого б поет відгукувався з таким сарказмом і гнівом, як про юристів. Слід звернути увагу, в якому ряду тут стоїть "юриста", Підтяга - злодій (від "тягнути", "підтягати"). Пор. також строфу про "злиднів" біля входу до пекла (III, 47), про чиновну братію в самому пеклі (III, 73), характеристику Возного в "Наталці Полтавці" устами Миколи: "Юриста завзятий і хапун такий, що із рідного батька злупить!" (дія 2, ява 4).

96. Діомид - у Вергілія Діомед, уславлений грецький герой. Силою і хоробрістю поступався тільки перед Ахіллом. Брав участь у Троянській війні на боці греків. У битві під Троєю поранив богиню Венеру і самого бога війни Марса. Після

падіння Трої оселився в Італії і заснував там кілька міст. У критичний момент війни з троянцями латиняни і рутульці послали послів до Діомида з проханням виступити на їхній стороні. Діомид відмовив їм і порадив шукати шляхів до миру з Енеєм.

97. Венул - латинянин, родом з грецького міста Аргоса, де царював Діомид ще до того, як вирушити на війну проти Трої. Очолював послів латинян до Діомида.

98. Коли греки здобули Трою, Еней самовіддано кинувся рятувати пенати (богів-охоронців домашнього вогнища) та свою родину. На плечах виніс старого батька Анхіза із палаючої Трої, а потім разом з ним поплив, виконуючи волю богів, до берегів Італії. По дорозі в Італію Анхіз помер.

100. Дошці - панове.

102. Землі шматок єсть не під нужду - тобто ділянка землі, без якої можна обійтися, в якій немає великої потреби.

103. Шалевий пояс - пояс, вив'язаний, мов шаль, із шерсті. Люстрина - дорога шовкова тканина з глянцем.

Сап'янці - чоботи з спеціально обробленої, високого гатунку шкіри.

Торжок - місто, нині районний центр Калінінської області РРФСР. Славилося виробництвом взуття, також золотошвейними промислами.

Потибеньки - шкіряні лопаті з обох боків сідла, інколи з карманами. Звідси пішло прізвище - Потебня.

118. Коли б пан Феб од перепою Заранше в воду не заліз - Феб, або Аполлон - бог сонця.

120. Навісна - дівка, яку нав'язують багатьом женихам.

122. Тут названі села, розташовані навколо Полтави.

Івашки - кілометрів вісім на північ від Полтави.

Мильці - південна околиця Полтави.

Пушкарівка - село стояло теж на південь від Полтави, зараз злилося з містом.

Будища - на північ від Полтави є Великі і Малі Будища. Співробітники Полтавського літературно-меморіального музею Івана Котляревського вважають, що згадані саме Малі Будища - село, давніше від Великих Будищ.

Горбанівка - село на північ від Полтави. Зараз злилося з містом.

127. Кликнула мавку вод Ютурну - Юнона покликала німфу, сестру Турна. Німфи - нижчі божества, що жили, за віруванням стародавніх римлян, у морях, річках, полях, луках, лісах тощо як втілення відповідних сил природи.

129. Камерта вид на себе взявши - союзника Турна, одного з проводирів латинського війська.

130. Розмир - тут у значенні: перемир'я. Тулумній к битві підтруняв - йдеться про рутульського віщуна Тулумнія, гарячого прихильника Турна. Щоб зірвати перемир'я між воюючими сторонами і не допустити поєдинку Енея з Турном, він метнув свого списа в ряди противника і вбив одного з дев'яти синів грека з Аркади Гілліпа. І знову розгорівся бій.

132. Спотиньга - несподівано.

135. Япид, цилюрик лазаретний - у Вергілія - Япіг, троянський віщун і знахар. Щоб продовжити віку своєму батькові, Іасові, він вивчив цілющі трави і глибоко опанував лікарське мистецтво. Цирульник (цилюрик) - в часи І. Котляревського в російській армії так звали лікаря. Одночасно він виконував також обов'язки перукаря.

136. І шевську смолу прикладає - у народній медицині шевська смола використовувалася для заліплювання поранених місць.

137. Гарлемпські каплі - назва походить від міста Гарлема в Голландії. Ліки вживалися при захворюванні сечогінних каналів.

142. Султан - оздоба у вигляді пучка пір'я або кінського волосу на головному уборі. Троянські воїни і греки носили кінський волос звичайно на бойовому шоломі.

147. Зборні ізби - збірні - приміщення, в яких збирався сход.

151. Жердка - дерев'яна палиця, горизонтально підвішена до сволоків у хаті або хижці. На жердці вішають одяг.

153. Верзун - шкіряний постіл, лапоть.

155. Такий, як був Нечоса-князь - Потьомкін Григорій Олександрович (1739 - 1791), найвпливовіший з фаворитів Катерини II, був генерал-губернатором Новоросії, також фактичним повелителем Гетьманщини (Лівобережної України). З політичних міркувань записався в Запорізьку Січ, діставши при цьому, згідно з козацьким звичаєм, прізвище Грицько Нечеса. Звичайно, це ніскільки не завадило йому санкціонувати розгром і пограбування Січі військами регулярної армії 4 червня 1775 р. - через три роки після прийняття Грицька Нечеси в січове товариство, - та покласти в свою кишеню левову частку багатств запорізької старшини. Потьомкін був високого зросту, з

статною фігурою, смаглявим кольором обличчя, чорним довгим волоссям на голові, яке звичайно розчісував п'ятірнею (звідси Нечеса).

157. Оддячивши йому сто з оком - тобто, віддавши йому з лихвою, з процентом. Око - стара міра рідини (приблизно 1 - 1,5 літра), а також ваги (приблизно 1,2 кілограма).

162. "Іноси! сількісь! як мовляла" - вислів, що означає: згода, хай буде й так! Про мене, як так, то й так!

Метелиця - дуже давній народний масовий танець, що відтворює ритми зимової хуртовини. Відомий ряд варіантів пісень-примовок під цей танець. Ось один з них, записаний за життя І. Котляревського:

Ой надворі метелиця,
Чому старий не жениться.
Як же мені женитися,
Що нікому журитися!
(Вестник Европы. - 1829. - N 22. - С. 153).

164. Ти в руку не піймав синицю_ - _походить від народної приказки: "Краще синиця в руках, ніж журавель у небі".